

АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ

ЎЙЛАР,
ҲИКМАТЛАР,
НАҚЛЛАР,
ШЕЪРЛАР,

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети
«Ёш гвардия» нашриёти
Тошкент — 1973

001
Б 61

Беруний Абу Райҳон.

Уйлар, ҳикматлар, нақллар, шеърлар.
Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи Абдусодиқ
Ирисов. Т., «Еш гвардия», 1973.
104 бет.

Беруни Абу Райҳон. Высказывания.

001

07—6—3—073
БМ 356—06—73 34—73

© Издательство «Еш гвардия», 1973 г.

АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ

Буюк аллома Берунийнинг минг йиллик тўйини утказиш биргина бу олижаноб сиймонинг тантанаси булибгина қолмай, балки бутун фан ва маданиятимиз тантанасидир. Чунки Абу Райҳон Беруний Урта Осиё фанини Шарқ фани ютуқлари билан ҳар томонлама чуқур эгаллаб маълум юксакликка эришди, замонасида ва ундан олдин, кейин ҳам ҳеч ким етолмаган чўққига чиқди. Ун аср олдин Хоразм вилоятида дунёга келган бу мўтабар зот жаҳон фани ва маданиятига чинакам улкан ҳисса қушди. У йирик олим ва мутафаккир эди; астронимия, математика, геодезия, минералогия, картография, доришунослик каби соҳаларда ажойиб асарлар ёзиш билан бирга, у етук адабиётшунос, луғатшунос, таржимон ва шоир эди. У умрининг кўп қисмини аниқ фанларга бағишлади ва бу борада оламшумул ютуқларга эришди. Аммо кейинги асрларда фаннинг бу соҳалари шарқда маълум тушкунликка учраб, ривожланиш у ёқда турсин, ҳатто эришилган ютуқлар ҳам ўрганилмади. Беруний кабилар ёзган китоблар ягона нусхаларда, баъзилари кутубхоналарда, баъзилари маълум шахсларда қўл ёзма ҳолича қолиб кетди, ундан кўпчилик эл баҳра ололмади. Чунки, аввало, Беруний ижод қилган фан — соҳа адабиёт, тарих фани каби ҳамма учун тушунарли эмас эди. Иккинчидан, бу фан билан шуғулланиш Шарқда кейинги асрларда, Улуғбек давридан кейин бирмунча пасайиб кетган эди. Астрономияга нисбатан ғайри илмий фан — астрологияга эътибор кучайди, доришунослик соҳасида эса илгари битилган асарларга шарҳлар, изоҳлар битилди-ю, лекин у асарлардан устун келадиган, уларни тўлдирадиган, давом эттирадиган китоблар яратилмади. Шунинг учун ҳам Берунийдек фан аҳллари яратган маданий ёдгорликлар кўпчиликка номаълум бўлиб қолиб кетди. Ўтган асрнинг оёқларига келиб, ғарб олимлари Беруний ижоди билан қизиқа бошлашди. Эллагинчи йилларга келиб, Ўзбекистонда ҳам Беруний номи эсланиб, маҳаллий газета-журналларда у ҳақда мақолалар пайдо бўла бошлади. Бунга олим вафотининг тўққиз юз йил (1948) тўлиши сабаб бўлган эди. Шу муносабат билан ўзбек ва рус тилларида унинг асарларидан парчалар, кейинроқ эса «Сайланма асарлар»и босилиб чиқа бошлади.

Абу Райҳон Беруний 973 йилнинг 4 сентябрида Хоразмнинг Кот (баъзи манбаларда Қиёт) шаҳрига яқин жойда туғилди. Бу шаҳар

у маҳалларда Хоразмшоҳларнинг пойтахти бўлган, унда фан ва маданият, санъат ва адабиёт бирмунча ривож топган эди. Берунийнинг оти Муҳаммад, отасининг оти Аҳмад эди. Беруний эса унинг тахаллусидир.

XIII асрда яшаган машҳур сайёҳ Ёқут ал-Ҳамавий (1179—1229) Урта Осиё, хусусан, Хоразмга қилган сафариди у ҳақда барча маълумотларни тўплаган. Ёқут ёзади: «Унинг Беруний деб нисбат берилишининг маъноси шуки, у шаҳар ташқарисида бўлган, чунки форсчада «берун» деган сўзнинг маъноси ташқари демакдир. Мен бу ҳақда фозил кишиларнинг бирдан сўраганимда, улар, Беруний Хоразмда кам бўлган, Хоразм аҳли мусофирни шу исм билан атайдилар, деб жавоб берди. Шундайки, у хоразмликлардан узоқ вақт четда юриб, мусофир бўлиб қолган. Менимча, улар бу билан унинг қишлоқи, яъни шаҳардан ташқари жойдан бўлганини айтишмоқчи бўлишса керак».

Қадимда (ҳозир ҳам) арабларда ота-онани ўғил оти билан аташ расм бўлган. Ўз оти билан атаса худди менсимагандек, сенсирогандек туюлган. Шунинг учун ҳам ҳурмат юзасидан Эшмат отаси (ўзбекчада Фалончи ака, Пистончи опа ёки русчада Фалончи Фалончиевич, Пистончи Пистмадончиевна деб ҳурматлагандек) деб юритилади. Бунга куня дейишади. Баъзилар бола туғилмасдан олдин унга от қўйиб ўзларига куня танлаб олишган. Беруний ҳам шундай бўлган бўлиши керак. Абу Райҳон — Райҳон отаси — машҳур олимизнинг куняси, лекин бу исмли унинг фарзанди бўлган-бўлмаганлиги ҳозирча номълум.

Абу Райҳон ёшлигидан илмга берилган, фаннинг ҳар бир соҳасини чуқур эгаллашга киришган. «Ёшлигимданоқ,— деб ҳикоя қилади Беруний,— табиатимда билим олишга бўлган иштиёқ ҳаддан ташқари зўр эди. Бунинг учун шу нарсани ҳикоя қилишим кифоя: юртимизга бир румлик келиб қолган эди. Мен унга ҳар хил донлар, уруғлар, мевалар, ўсимликлар ва бошқа нарсаларни келтириб, унинг тилида (яъни юнон тилида) бу нарсалар қандай аталишини сўраб ёзиб олардим». Бундан кўринишича, Беруний билим-маърифат эгаллашда, ҳатто тил ўрганишда ҳам қўл келган ҳар бир фурсатдан фойдаланишга уринган. Натижада ўн олти яшарлик чоғидаёқ ўша Кот шаҳрининг ўзида астрономик кузатув ишлари олиб борган. Қизиғи шундаки, кузатишлари учун керак бўлган асбобларни ўзи ясаган, ҳатто у ер глобусини ҳам ясаган. Бу эса ўрта аср даври учун катта кашфиёт эди.

Беруний жуда кўп тилларни эгаллайди. Дастлаб у ўша даврда мусулмон оламида илмий тил ҳисобланган арабчани ўрганади, форс, сурёний, юнон-грек тилларини ўрганади, бу тилларда битилган асар-

лардан баҳраманд бўлади, ёши қирқ бешдан ошганда ҳинд фани ва маданиятини ўрганиш учун қадимги ҳинд тили — санскритни ўрганади. Кейинчалик бу тилни мукаммал билгач, ундан араб тилига, араб тилидан санскрит тилига илмий асарлар таржима қилади. Бу асарларнинг баъзиларигина давримизгача етиб келган, холос.

Берунийшунос олим, Беруний номидаги республика давлат мукофоти лауреати профессор Убайдулла Каримовнинг аниқлашича, Беруний биргина доричиликка оид «Сайдана» деган асарида дори моддаларининг номларини ўттиз бир тил ва лаҳжада келтиради. Бу эса унинг жуда кўп тиллардан хабардор эканини кўрсатади.

Берунийнинг дастлабки йирик асари «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» бўлиб, буни олим йигирма етти ёшида ёзган эди. Берунийнинг бу китоби Тошкентда рус ва ўзбек тилларида босилган. 1968 йили босилган ўзбекча таржимаси 486 бетдан иборат. Бу асар юнон, рум (Византия, ҳозирги кичик Осиё), Эрон, суғд, Хоразм, христиан, яҳудий, араб ва бошқа халқларнинг эралари, улар тўтган солномаларнинг бир-биридан фарқи, пайдо бўлиш сабаби, уларнинг байрамлари каби кўп муҳим масалаларга бағишланган. Бу асар Берунийга катта обрў келтирди. Ундаги илм-маърифатни сезган Жўржон амири Қобус Вашмгир (1012 йилда улдирилган) Берунийни ўзига вазир қилиб олмоқчи бўлади, лекин олим буни рад этади. Бу орада олим «Оқ кийинганлар ва қарматийлар тарихи», «Хоразмнинг машҳур кишилари», «Қуёш ҳаракатини аниқлаш йўли» каби бир қанча асарлар ёзади. Унинг яна бир йирик асари «Турар жойлар орасидаги оралиқни белгилаш учун жойларнинг чегараларини аниқлаш» китобидир. Бу ном узун бўлгани учун «Геодезия» деб ном берилган, 1966 йили (364 бет) рус тилида босилган. Унинг учинчи катта асари «Ҳиндистон» бўлиб, бунда ҳинд тарихи, маданияти, тили, фалсафаси, мифологиясига оид маълумотлар тўпланган, бу 1965 йили ўзбек тилида (540 бет) нашр этилди. Тўртинчи йирик «Қимматбаҳо тошларни билиш ҳақида тўпلام» китоби — «Минералогия» деб юритилади. Бу асарнинг русчага бўлган таржимаси 1963 йили (520 бет) босилди.

Ундан ташқари Берунийнинг «Юлдузшуносликда бошланғич маълумотларни англатиш» деган асарининг бир нусха қўлёзмаси Тошкентда, Фанлар Академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида сақланади. Бунда олим арифметика, астрономия, география каби фанлардан дастлабки тушунчалар беради. Буни бошланғич дарслик деса ҳам бўлади. Берунийнинг ўзи ҳам бу асарини Ҳасан деган хоразмлик ҳамшаҳарининг Райҳона деган қизига, деб ёзган. Китоб ўқувчида қизиқиш уйғотиш мақсадида савол-жавоб тариқасида ёзилган. Олдин савол ўртага ташланади,

кейин унга жавоб берилади. Берунийнинг бу китоби бошқа асарларига қараганда кўпроқ тарқалган. Унинг астрономияга оид энг йирик асари «Қонуни Масъудий»дир. Бу китоб Султон Масъудга тақдим қилингани учун унинг номи билан юритилган. Ҳикоя қилишларича, Масъуд олимнинг бу ишидан мамнун бўлиб, мукофот тариқасида бир фил кўтарадиган кумуш юборибди. Лекин Беруний, ўзини бундай пул олиб яшашга ўргатмаслик ва султон олдида тил қисқ бўлиб қолмаслик учун уни олмасдан саройга қайтариб юборибди. Берунийнинг бу китоби юбилей муносабати билан рус ва ўзбек тилларида босилиб чиқади.

Берунийнинг энг сўнгги асари доришуносликка оид «Сайдана» китобидир. Олим бу асарини ёзиб тугата олмаган, бир қанча боблари тугалланган, бошқа қисмлари нималар ҳақида ёзилиши баён қилиниб, планлар чизилган, лекин кўнгилдагидай битиб таҳрирдан чиқаришга улгурмай муаллиф вафот этган. Бу асар ҳам нашр қилинмоқда.

Абу Райҳон Беруний 1048 йил 11 декабрда 75 ёшида вафот этган. Унинг жасади ҳозирги Афғонистоннинг Ғазна шаҳрида. Бу шаҳар ўша даврда Урта Осиё, Шимолий Ҳиндистонни бирлаштирган Ғазнавийлар ҳокимиятининг пойтахти бўлган эди. Беруний Хоразмдан асир сифатида у ерга олиб кетилган ва у умрининг бирмунча қисмини шу ерда ўтказган эди. У ўзининг бир шеърда ғариб аҳволини:

Кундадаёқ қуш талаган эт каби,
Кун кўраман, Ғазна эрур маконим,—

деб нолиб ёзади.

Беруний 150 дан ортиқ асар яратди. Буларнинг баъзилари кичик-кичик рисола — китобча бўлса, кўпи бир-икки жилдли, тўрт юз беш юз бетли, баъзилари минг бетли китобдан иборат.

Бу китобларни мавзуларга бўлиб чиқсак, Берунийнинг қайси фанга қанчалик эътибор берганлиги ва у билан қанчалар шуғулланганлиги манзараси кўз олдимизга келади. Беруний асарларининг етмиштаси астрономия, йигирматаси математика, ўн иккитаси география ва геодезия, тўрттаси картография, учтаси об-ҳавони билиш масалалари, учтаси минералогия, бири физика, бири доришунослик, ўн беши тарих ва этнография, тўрти фалсафа ва ўн саккизтаси адабиётга оид. Аммо ҳозир буларнинг ўттизтасигина бизгача етиб келганлиги маълум холос.

Уша сайёҳ Еқут ўзининг «Муъжам ал-удабо» («Адиблар қомуси») китобида ёзади: «Беруний анча кексайганлиги ва мункайиб қолганлигига қарамай, турли-туман илмлар таҳсилга муккасидан кетган, китоблар таснифига шўнғиган экан. У доимо илмлар эшигини

очар... кўли қаламдан, кўзи (китобга) қарашдан, кўнгли фикрлашдан сира бушамаган. Фақат йилда икки бор—навруз (янги йил) ва Меҳржон (ҳосил йиғув байрами) кунларигина тирикчилиги учун етарли овқат ва бир оз кийим-кечак тайёрлаб олишгагина бўшар экан. Йилнинг бошқа кунларида таҳсил билан банд бўлар экан.

Абу Райҳон илм юзидан қийинчилик пардаларини кўтарувчи ва ноаниқлик энгларини унинг билакларидан шимарувчи олим эди. Ҳа, Абу Райҳон Беруний шундай буюк аллома эди.

У ўлим тўшагида ётганида ҳам илмий фикр билан банд бўлади. Ёқут Беруний замондоши қонуншунос ал-Валволижий ҳикоясини келтиради: «Бир куни Абу Райҳоннинг олдига кирдим,— дейди ал-Валволижий,— қарасам, у жон бераётган, ғарғара билан нафас олиб, кўкраги сиқилаётган эди. Ушандай ҳолда туриб, менга қараб:

— Сен бир куни менга «ал-жаддат ал-фосида» ҳисоби ҳақида нима деган эдинг?— деди.

Мен унинг қийналаётган ҳолига раҳмим келиб:

— Шундай ҳолатда-я?— деб сўрадим.

— Эй сен,— деди Абу Райҳон,— мен бу дунё билан хайрлашаётибман, ўша масалани билмай кетганимдан кўра, билиб кетганим яхшироқ эмасми?— деди.

Мен ўша масалани унга тушунтириб бердим, у бўлса уни ёдлаб олди ва ўзи ҳам ваъда берган нарсасини менга ўргатди. Шу билан мен унинг олдидан чиқдим, ҳали уйга етмай, йўлда кетаётганимда Абу Райҳон уйдан йиғи овозини эшитдим...» Бу Берунийнинг вафотидан дарак эди. Беруний шундай зот эдики, ўлим тўшагида ҳам билмга интилди, ундан баҳра олди, роҳат топди. Ҳаётининг сўнги дақиқаларида ҳам маърифат сари интилишдан бўшамади.. Берунийнинг Берунийлиги ҳам шунда, унинг буюклиги ҳам шунда. Чиндан ҳам Беруний вақтни қандай тежаш, умрни нималарга сарф этиш бобида ажойиб намуна бўладиган сиймо бўлди. Унинг бизлардан минг йил илгари яшаганлигига қарамай, замонасининг фан ва маданияти анча орқада бўлишига қарамай, дин-таассуб, шарият пешволарининг ўй-ақидалари анча ривож топганига қарамай, Беруний ҳамон бардам, закий, донишманд, ҳар бир мушкул масалаларга ақл топадиган ҳаким, энг чигал тугунларни еча оладиган доно, асримиз — замонамизга энг яқин сиймодир. У битган ҳар бир мулоҳаза жуда кўп ўйланилган, атрофлича ўрганилган бўларди, фикр ғанимларининг ҳам бирор нарса дейиши, унга қарши туриши қийин эди. Берунийнинг дин, пайғамбар, шарият, ислом ва уни тарқатганлар ҳақида айтган фикр-мулоҳазалари, тарих ва сиёсат бобида ёзиб қолдирган сатрлари, ўзи шуғулланган фан соҳасида билдирган ўйлари ҳозирги кун илмидан деярли фарқ қилмайди, таажжубли ҳолда ас-

римиз билан ҳамоҳанг, ҳамнафасдир. Унинг баъзи-баъзида китоб бошида, ё сўнггида, ўша даврда тақлидона расм бўлиб ёзилган шаблон муқаддима, хотималарини ҳисобга олмасак (бу ҳам ёмон назардан сақланиши учунгина қилинганлиги аниқ), Беруний қутилмаган замонда яшаган, агар таъбир жойиз бўлса, кейинроқ, бизнинг асримизда келадиган зот минг йил олдин ҳаётга келган шахсдир. Унинг бизга етиб келган китобларида битганлари, улардан олган таассурот, замонамизга нисбатан қиёслаш — булар ҳаммаси шуларга ундайди, бундай ишларни бир инсон қила олишига тонг қоласан, ақлинг бовар қилмайди. Ҳа, Беруний чиндан ҳам қандайдир фавқулодда бир инсон бўлса керак деган андишага борасан киши. Бунчалик фикр доираси кенг, бунчалик билимдон, далили ўринли зот тарих саҳнида камдан-кам топилади. Бу тўғрида Беруний фақат Берунийгагина ўхшайди, холос, бошқа бировга буни қиёслаш ўринсиз. Беруний шундай буюк сиймо эди. Зотан унинг ўзи ёзган эди:

Пешволардан олға ўтдим шахд ила,
Мен ғаввосу илм бўлди уммоним;
Ҳинддан сура машриқ аро қадримни,
Мағриб мени ўқир, йўқдир армоним.

Беруний фаннинг энг қийин соҳалари билан шуғулланди, астрономия, математика унинг энг сеvimли фани эди. У замонаси эришган билим ютуқларини эгаллаб, янги-янги чўққиларни кашф этди, янги-янги фаразларни ўртага ташлади. Ер диаметри, унинг думалоқлиги, юзасининг турли-туманлиги, ясси, тепалик, тоғлик, орол, ярим орол, денгиз, дарё — буларнинг пайдо бўлиш сабаблари, улар таркиби каби масалалар, коинот тузилиши, сайёралар, улар оралиги, ҳажми, турғун, учқур сайёралар, уларнинг узоқ-яқинлиги, қуёш таркиби, нури, ҳаёт манбаи... эҳ-ҳе, Беруний фикр доираси қамраб олган мавзулар шу қадар кўп, шу қадар ранг-барангки, асти қўяверинг.

* * *

Буюк одамларнинг ажойиб фикр-мулоҳазалари бир китобга тўпаланган бўлмайди, албатта. Бундайлар ўз фикрларини баъзи-бир сабаблар билан билдирган бўладилар. Шу билан ҳар хил мавзуларда ёзилган китобларда баён қилинган тақозога кўра муаллифнинг у ёки бу масалага муносабати аён бўлади. Худди шу ўринда билдирилган фикрга кўра, ундай олимнинг илм-маърифат даражасини, оқим ва йўналишини билиб олиш мумкин.

Ана шу нуқтаи назардан қаралса, Берунийнинг бизгача етиб келган ўттизга яқин асари ичида унинг ажойиб ҳикматлари мавжудки, буларни мутолаа қилиш билан унинг тимсолини янада чуқурроқ тасаввур қиламиз, фаннинг қайси соҳасида қанчалик жавлон урганини, у даврда бу фан қайси даражада бўлганини билиб оламиз. Ана шу нуқтаи назардан қаралса, бу китоб Берунийнинг ранг-баранг дунёқарашини кўрсатувчи бир манба бўлиши мумкин. Бунда унинг ўз даврида мавжуд турли-туман оқим, мазҳаб, қарашлар, сиёсий гуруҳларга бўлган муносабати, улар ҳақида Беруний фикр-мулоҳазалари берилади, бу эса ҳурматли ўқувчининг ўзига бобоколониимиз Абу Райҳон Беруний ҳақида тўғрироқ тасаввур ҳосил қилишга ёрдам беради. Мен бу ерда «тўғрироқ тасаввур ҳосил қилишга» дедим, лекин тўлароқ демадим, чунки ўқувчи Беруний ҳақида бундан тўлароқ тасаввур ҳосил қилишни истагудай бўлса, унинг асарларига муурожаат қилиши ва у ерда олимнинг хаёл диапазони қай даражада кенглигини истаганча ўрганиши мумкин. У асарларида Беруний фаннинг маълум соҳасида ўз қарашларини қолдирган, у ерда ҳар бир жумла, саҳифа у ҳақда жуда тўғри ва аниқ тасаввур ҳосил қилдиришга қобил.

Беруний — буюк олим. У ўз асарларида илғор фикрлар ҳомийси бўлиб қолди, ҳаётини фаолиятида уни тарғиб қилди, асарларига мулоҳазаларини рўйи-рост ёзиб, кейинги асарларда ҳам ўша руҳни сақлаб қолишга хизмат қилди. Унинг доно мулоҳазаларига ҳеч ким дош беролмади, мутаассиб олимлар, амалдорлар, амирлар, ҳатто султонлар ҳам унинг олимлигини тан олишга мажбур бўлсалар-да, лекин ўша давр мафқурасини «силкитиб» қўядиган илғор қарашларига қаршилик кўрсатишга ожиз қолдилар. Унинг ҳар бир жумлалари, андишаси ўйланилган, пиштилган бўлиб, унинг асосида каттакатта муаммолар ётарди. Шу тариқа Беруний инсоният яратган ва унинг давригача етиб келган илмий бойликни, у ўзи яшаган даврдаги илғорликни, илмийликни сақлаб қолишга интилди ва ниҳоят келажак авлодга улар ҳақида «мисқоллаб» йиққанларидан хабар қилди.

Бу китобчада берилган ҳар бир парча олимнинг маълум бир соҳага оид мулоҳазасидан иборатдир. Баъзи ҳолларда олимнинг у ёки бу соҳага оид фикрини узиб олишда ноқулайлик сезилди, чунки бу ҳолда олим фикри тўғри тушунилмас эди. Ана шу андешага асосан парчалар бир оз каттароқ ҳам бўлдики, бундан муҳтарам ўқувчининг ўзи тегишли хулосага келиши ва Беруний тасаввурини тасаввур қилиши мумкин. «Қалб қалбга элчи» деган араб мақоли рамзида айтиладиган маънога кўра, Беруний айтмоқчи бўлган фикрни ўқувчининг ўзи куз олдига келтириши мумкин.

Бунда, албатта, доимо Беруний мақсадини, нима демоқчилигини тушунмоқ керак. Бу бобда араблардаги «Нима деганимга эмас, нима демоқчи бўлганимга боқ» деган мақоли рамзига эътибор бермоқ керак. Зеро Берунийнинг ўзи ҳам бунга эътибор берган эди.

Бир одам иккинчи одамнинг фикрини ўз сўзи, ўз ибораси билан ифодалаб айтмоқчи бўлди. Шунда эшитувчи унинг ўз сўзи билан нақл қилиб айтган сўзини фарқ қилолмади ва, худо хайрингни берсин, ўз гапини қўй, у кишининг гапини айт, ўзингдан сўз қўшма, мен уни нима деяётганини ўзим тушуниб олай, деган эди.

Шу фикр менга маъқул булган эди.

Беруний ҳақида кўп китоблар бор, яна чиқади, кўплар унинг гапини гоҳ у ёнга-гоҳ бу ёнга буради, баъзи ҳолда Беруний фикри билан у ҳақда асар ёзаётган ҳозирги замон одами фикрини ажратиб олиш қийин булади. Ана шунинг учун ўша ақидага асосан, Берунийнинг турли-туман соҳаларга оид мулоҳазалари, фикр-андешаларини турли-туман асарларидан тўплашга ва уни кўпчилик тушуна оладиган фикрларнигина йиғишга жазм қилдим. Ана шу борада Абу Райҳон асарларини мутолаа қилганимда менга ёққан жойларини кўчириб олавердим. Бироқ бу қилаётган ишим тўғрими-нотўғрими, билмасдим, бундан холис ниятим минг ёш кўрган бобокалонимиз ёки бошқа таъбир билан айтсак, минг ёш отамиз Беруний тўйига ҳозирги кунда шўҳрат топган «қатралар» жанрида бирор нарса тақдим этиш эди. Агар бу ният асли бўлиши керак йўсинда юзага келмаган бўлса, мақсад «бундайроқ» амалга ошган бўлса, айб Берунийда эмас, бизда. Лекин бу улкан тўйда бобомиз ҳикматларидан бир оз бўлса-да, муҳтарам берунийхонларни хабардор қилолсак, мақсад амалга ошган бўлади. Бу борада фикр-мулоҳаза айтувчи дўст-биродарлар бўлгудай бўлса, (бўлишига ҳеч шубҳа қилмаганимиз ҳолда), у ёр-биродарларга олдиндан миннатдорчилик билдириб, камчиликларимиз учун узр сўраймиз.

Бироқ кўпчиликка тақдим қилинадиган китоб оммабоп бўлиши керак, «ҳазми оғирроқ» бўлса, ошқозоннинг бузилиши, меъдага тегиши мумкин. Шу мулоҳаза билан бу ерда тўпланган Беруний фикрларининг ижтимоий соҳаларгагина оидлари, унинг ўша ўрта аср даврида бўла туриб, фаннинг давримиздагига нисбатан ривожланмаганига кўра, шу даража юксакликка эришгани, таажжубли ҳолдир. Унинг ажойиб фикрини ҳозирги кунда бирор ўқимишли диндор одамга ўқитсангиз уни ўқиш «гуноҳи»дан қўрқиши, тили лол бўлиши турган гап, унинг тангри ҳақидаги «Ҳиндистон» асарида айтган гаплар, унинг ислом дини, пайғамбар, халифалар, диний арбоблар ҳақидаги фикрлари ўз даврига нисбатан илғор ва бир дадил-

лик эди. Лекин унинг бу илғор, дадил фикрлари унга «арзон»га тушмади, у ўта қийин, ўта кўп заҳмат эвазига бўлди, кечани кеча, кундузни кундуз демай, мутолаа қилиш эвазига бўлди. Буни тасаввур қилиш учун унинг «Ҳиндистон» асаарида ҳинд ҳаёти, фанини ўрганиш бобида ўз фикрини ўқишнинг ўзи кифоя.

Йирик ҳинд давлат арбоби Жавахарлал Неру Берунийни мутолаа қилган. У ўзининг «Ҳиндистоннинг кашф этилиши» асаарида шундай дейди:

«Беруний юнон фалсафасини ўрганиб, ҳинд фалсафасини мутолаа қилмоқ учун санскрит тилини ўргана бошлади. Беруний ҳинд ва юнон фалсафасини бир-бирига солиштириб, буларда мавжуд бўлган умумийликни кўриб ҳайратда қолди. Берунийнинг китоби фактик материални қамраб олиш билан бирга, у уруш, талон-тарож, оммавий қирғинлар бўлишига қарамай, фан аҳллари ўз ишларини давом эттирганликларини кўрсатиб беради. Икки орани нафрат ва худбинлик кайфиятлари бузиб турган пайтларда ҳам Беруний бегона одам бўлатуриб, бу ўлка кишилари аҳволини тушунтиришга ҳаракат қилади». (Жавахарлал Неру, «Открытие Индии», М. 1955, 246—247-бетлар).

Маълумки, Беруний ўз китобларига ҳар хил йўл билан маълумот тўплаган. Узидан олдин яратилган бир хил китобларга таянган, бошқа хилларига танқидий қараган. Лекин у қўлига тушган ҳар бир афсона, хурофот ва одатлардан тарих қидиради, у бу воқеалардан ҳақиқат ахтаради, ўша унут бўлган ўтмиш давр ҳидини аниқлайди. Беруний жуда эҳтиёткор, жуда мулоҳазакор олим. Баъзан у маълум афсоналарни келтириб у ёки бу фикрни тасдиқ ё рад қилмоқчи бўлади. Ана шунда ўша афсона, бўлмағур фикрларга муаллифнинг ҳам тарафдори эканлиги чиқиб қолмасин учун ундай андешаларни ўзидан «қочириниш» ва ўқувчи уни тўғри тушунсин учун «айтилишича» сўзини ишлатади. Бу деган сўз, бироқ, бу менинг сўзим, фикрим эмас, балки афсона, уйдирма; ўша одамлар, авомлар айтишларича шундай, мен фақат уни анави масала учун нақл қилаяпман, холос, демоқчи Беруний.

Ушбу «қатрлар»ни ўқиётганда шундай ўринларга эътибор қилишларини муҳтарам китобхондан илтимос қилардим, акс ҳолда биз Беруний эътиқоди, тафаккур, дунёқарашини унинг ёзиб қолдирган асарларидан тўғри тушуниб ололмаган бўламиз ва бобоколонимиз Беруний ниятига етмай қолади. Унинг асарларини мутолаа

қилган киши маърифатли, аҳли фозил, етук булса, Беруний мақсадини, чуқур андешаларини пайқаб олиши мумкин.

Ҳар хил мазҳаб, оқимлар, сиёсий қарашлар, ички-ташқи зиддиятлар, ўзаро тўқнашувлар, мансаб талашишлар, давлат тўплаш каби ҳирс ва интилишлар ва бу йўлда энг катта қуроли бўлмиш ислом идеологиясининг жуда кенг, чуқур илдириш отиши Берунийнинг бу соҳада айтиши мумкин булган мулоҳазаларини чеклаб қўярди. Шундай аҳволда уз ақидасига, илмига, ақлига қаттиқ ишонган ва ҳар қандай ноҳўя фикрни «бир чўқишда қочирадиган» Беруний аҳволини тўғри тушунмоқ, керак. Агар у ўз даврида илмий иш қилишга зарур шарт-шароит йўқлиги туғрисида уз мулоҳазасини айтган экан, бу оддий норозилик эмас, у жуда саъй-ҳаракатлар натижасида амалга оширолмагач, уринишлари натижа бермагач, жонқуярлигини офзаки айтиб бир иш чиқара олмагач, куйиб-ёниб бутун ўзидан кейинги тарихга хитоб қилиб айтади: «Шундай замон ва шароитда яшаш мажбурий бўлгандан кейин, қачон илм юзага чиқади ёки юзага чиққани қачон ривож топади?! Бизнинг замонамизда мавжуд барча илм ўша тасвирланган даврлардагина булган қадимги замон билимларининг қолдиқлари ва оқоваларидир».

Бу — Берунийнинг ўша давр олимлари ва ижтимоий фикр аҳларининг аҳволини кўрсатадиган ва бу йўлда заҳмат чекканларнинг фикрлари ифодасидир. Бу Берунийнинг ўша давр ҳоқимлари, амир, хонлари устидан чиқарган ҳукми эди. Зеро улар илм аҳлини ардоқламаганлар, улар аҳволини яхшилаш у ёқда турсин, ҳолидан хабар ҳам олмаганлар. Беруний ўз меҳнати, заҳмати билан олимлар қадрини оширди, бир узининг мисолида қанчалаб иш қилганини, асар ёзганини ва ўзидай аҳли илмларни қадрлаш, уларни ардоқлаш зарурлигини ҳоқим доираларга ўқдириш ниятида ёзади: «Ҳукмрон кишиларнинг илм аҳлини ҳурмат қилиши турли илмларнинг кўпайишига сабаб бўлади. Чунки ҳукмроннинг шундай қилиши кишиларнинг, дунёнинг (кундалик) зарур ишлари билан овора бўлиб қолган қалбларини турли илмлар (билан шугулланиш) учун бўшатиб қўяди»¹.

Ҳукмроннинг илм аҳлини кўпроқ мақтаб, улардан хурсанд бўлиши ҳам илмларнинг кўпайишига сабаб бўлади².

Китобдаги баъзи парчалар барча ихтисос эгасига баб-баравар тааллуқли бўлмаса-да, унинг ичида айтиладиган маълум фикрни қайси муносабат билан айтилиши учун келтирилди. Бундан ўқувчи Берунийни ўша мулоҳазасининг муносабатини билиб олиши, зарур бўлса, асл манбани топиб ундан кўриб олиши мумкин.

Беруний турли халқда турли-туман календарлар қўлланиши ҳақида гапирар экан, улардаги баъзи кунлар ҳақида мавжуд қараш-

лар, ўша кунларда қилиниши керак бўлган хоҳ одатий, хоҳ урфий бўлсин муносабатлар, улар ҳақида афсонавий, ярим афсонавий, хоҳ ишончли, хоҳ ишончсиз булсин, одамлар оғзидаги нақлларни киритган ва шуларни келтириб, улар кетидан ўзининг уларга бўлган муносабати, танқидий қарабини битган. Мана бу ҳол бизга энг зарур нарса, чунки бу билан Берунийнинг кимлигини билишимиз, у ҳақда тасаввур қилишимиз мумкин. Чунончи, Беруний «Ёдгорликлар»ида ёзишча, румликлар эътиқодича, декабрнинг йигирма тўққизда уйқудан кейин совуқ сув ичиш мумкин эмас, ўша кунга сувга жинлар қўй қилар эмиш. Ким ичса, ақлсиз бўлиб қолармиш деган гап бор экан. Буларни мутолаа қилган Беруний нега шундай дейилганлиги ҳақида ўйлайди, бу гапларнинг нотўғрилигига ишониб, нега ундай фикр пайдо бўлганлигини шарҳлайди: «Бу ҳавонинг совуқ ва немлиги сабабли бўлиб, оддий халқни улар жуда қўрқадиган ва хавф туғдирадиган нарсадан эҳтиёт қилиш учун шундай деганлар».

Худди шундай одатлар ўзимизда ҳозир ҳам учраб туради. Чунончи, кечаси оёқ яланг юрма, дейишади, сувга ахлат ташлама, ёмон бўлади ёки эснасанг энгагингни ушлаб, оғзингни ёпиб эсна, бўлмаса шайтон чалиб кетади, дейишади. Бу хил фикрлар насихатнинг таъсир кучини ошириш мақсадида бўлганлиги маълум. Бундай ҳаётий мисоллар Берунийда кўп учрайди.

Қўлингиздаги бу китобча Абу Райҳон Берунийнинг босилиб чиққан «Танланган асарлар»идан ва унинг бошқа китобларидан олинди. Ўзбекистон ССР Фанлар Академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти олимнинг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» (таржимон Абдуфаттоҳ Расулов, 1968), «Ҳиндистон» (II жилд, таржимонлар А. Расулов, Ю. Ҳакимжонов, Ғ. Жалолов, 1965) асарларини ўзбек тилида Тошкентда нашр этди.

Берунийнинг бу китобчага кирган фикрлари, асосан юқорида номи зикр қилинган китоблардан олинди, «Минералогия»дан олинган парчалар эса (бу кўпроқ китоб сўнроғида учрайди) арабчадан ўз таржимамизда берилди. Яна Берунийнинг китобчага киритишга лозим топилган ҳикматларини унинг бошқа китобларидан ва у ҳақда ёзилган манбалардан олинди. Беруний асарларида келтирилган дурдоналарни бир ерга жамлаш иши ўнғай эмас экан, олим асарлари ҳали тўлалигича Тошкентга тўпланмаган, кўпи таржима ҳам

этилмаган эди. Мана энди унинг минг йиллик тўйи муносабати билан у ҳар тарафлама ўрганилиб, асарлари таржима этилмоқда. Бу тўйдан кейин «ёнбошлаб ўтириб» ундан гавҳар терса булади. Шунинг учун ҳозирча «ҳамир учидан патир» дейилганидек китобхонга шу «ҳикматлар»ни тухфа қилиб турамиз, келажакдаги каттасига қарздормиз.

Абдусодиқ ИРИСОВ
Филология фанлари кандидати

ЎЙЛАР
ВА
ҲИКМАТЛАР

●

Эй бахтли ўртоқ, бу оламга келган ҳар бир кишининг у дунёга кўчмоғи зарурийдир. Ва лекин ақл ҳукм қиладики, у масалани билмаган ҳолда жон таслим қилмоғидан кура, билиб ўлишим яхшироқдир.

●

Донишманд ва олимлар хулқларидан ўрнак олиш яхши хулқни тиргизади, ёмонини йўқ қилади.

●

Одамлар ўрганган, одатланган ва кўпчиликка маъқул бўлган нарсага (кўр-кўрона) қаршилиқ кўрсатма.

●

Кичик нарсага эътиборсиз қарама, унинг фойдали ўрни бор, катта ишнинг керакли жойи бор.

●

Хато содир бўлмаслиги учун донишмандлар қайта-қайта кузатишни ва ҳалал етиш имкониятидан сақлашни тавсия қилганлар.

●

Яхши хулқ яхшилик аломатидир.

●

Биринчи галдаёқ ютуққа эга бўлган кишини таҳқир қилиб ўтирма.

●

Эҳтимол, ер чоракларидан бўлган икки чорак қуруқликка ҳамқутр (диаметрал) қарама-қарши қуруқлик

бордир; худди шунингдек, сув остида кўмилиб қолган бошқа икки чорагининг ҳам бир-бирига ҳамқутр (диаметрал) қарама-қарши ер бўлиши зарурдек кўринади.³

Денгизга кўпинча ўзидаги нарсанинг ёки унга рўпара мамлакатнинг исми берилади.

Мен шундай шараф кийимларини қўлга кирита олдимки, уларнинг хотираси ва ялтираши, менинг қолдирган меросим каби, келгусида йиллар ва насллар оқими орқали давом этади.

Бузуқ ниятли ва ёмон ахлоқли кишилар ўртага кириб олиши билан иш тўғри бормайди.

Асоси бўлмаган фандан воз кечса ҳам бўлади.

Тўғри йўлдан атайлаб энг узоқ йўлга ўтиш жуда зўр хатодир.

Тарих ҳамиша тугалиб, ўтган йил билан эмас, тугалланаётган йил билан қўйилади.

Тарихлар воситаси билан замоннинг маълум бир вақтларига ишорат қилинади.

Шубҳани аниқ ва номаълумни маълумга қўшиш биз юрган йўлга лойиқ эмас.

●

Тенглик ҳукм сурган жойда сотқин, алдамчи эҳти-
рослар, ғам-ғусса бўлмайди.

●

Кўз билан кўрган эшитгандан афзалдир.

●

Ҳар бир илм ва санъатнинг бориб тақаладиган бош-
ланиш жойи бор. Шу бошланиш жойига яқинлашган са-
ри, то ўзига бориб етгунча соддалашиб боради.

●

На инжиллар ва на пайғамбарлар орасида бирорта
ҳам ишончлиси йўқ.

●

Кузатишларнинг турличалиги эмас, балки даврлар-
нинг турличалиги, аҳмоқлар асосланадиган фикрни рад
этишга етарли далил ва энг кучли ёрдамчидир.

●

Таржималарда, ибораларда ихтилоф бўлмай чора
йўқ.

●

Бир нарсани осон ёки қийин деб мутлақ қилиб ай-
тиш кам учратилади, балки аҳволнинг турличалигига
қараб, осон ва қийин дейилади; у нарса аҳволга кўра
бир жиҳатдан осон ва бошқа жиҳатдан қийин бўлади.

●

Ҳар бир кун учун ҳақ ва ҳақиқат ҳозир нарса.

●

Билим — қайтариш ва такрорлаш мевасидир.

●

Эҳсон қилган кишининг миннати эҳсонини йўққа чиқаради.

●

Билимсиз кишиларнинг кўнгли хурофотга мойил бўлади.

●

Гоҳо маълум бир халқнинг айрим сўзлари ўз тили билан ўзгара борганини кўрамиз; натижада, ўша тилда фақатгина оз киши фаҳмлайдиган бирмунча бегона сўзлар пайдо бўлади. Бу ўзгариш озгина йиллар ичида ва буни тақозо этадиган нарса у халқда юз бермай пайдо бўлади. Одамлар билмаган нарсаларига душманлик кўзи билан қарайдилар.

●

Елгон доим ростдан енгилади, у худди сув юзасидаги кўпикдек йўқ бўлиб кетади.

●

Об-ҳаво ўзгаришининг тартибдан чиқиши ҳар бир ерда бўлиб туради.

●

Агар (таржималаримизда) ишлатган сўзларимиз одатда ишлатиладиганга тўғри келмаса, маъноларига эътибор берилсин, чунки мақсад маъноларни билдиришидир.

●

Билимдонлар ер устининг юмалоқ эканини инкор қилмаганлар, чунки уни тошбақа орқасига ўхшаш деб иботлаганлар.

●

... Яхши ҳидни искаган нарсамдан юз ўгиришни дурст кўрмайман ва уни атрофлича ўрганишни вақтга ҳавола қиламан.

●

Яхши билмаган нарсасига уринган киши шарманда бўлади.

●

... Билмаганлигимиз сабабли билган нарсаларимизни айтмай қўйишимиз ҳам яхши эмас.

●

Доимо бир хил нарсага қарай бериш малоллик ва сабрсизликка олиб келади.

●

Юнон файласуфлари авом халқи учун эмас, балки юқори табақалар учун усул ва қоидалар ишлаб чиққанлар.

●

Суқрот ўз халқи оммасининг санамларга ибодат қилишига қаршилик кўрсатиб, тилда бўлса ҳам, сайёраларни худо деб аташдан бош тортди. Шунинг учун Афганининг ўн иккилик қозисидан ўн биттаси бир овоздан унинг ўлдирилишига фатво бердилар. Суқрот эса ҳақ йўлдан қайтмаганича ўлиб кетди.

●

Мен аввалдан риёзий илмининг бир учига алоқадор,
уни маҳкам тутган ва унга мансуб бўлган эдим. Уша
вақтдан бери ҳимматим бу илмдан узоқлашмади.

●

Маҳмуд ўттиз неччи йил Ҳиндистонга юриш қилиб,
кўпгина кишиларни ҳалок қилди. Ҳинд мамлакатларида
қирғинлар қилиб, машҳур афсоналардаги сингари улар-
нинг кулларини кўкка совурди; ниҳоят улар ҳамма ёққа
сочилиб кетиб, қолганлари эса жуда ҳам нафратланиб,
мусулмонлардан узоқлашишга тушдилар.

Балки шу ҳодисалар босиб олинган мамлакатлардан
улардаги илмларни йўқолишига, Қашмир, Банорас ва
буларга ўхшаш ҳалигача қўлимиз етмайдиган жойларга
қочиб кетишларига сабаб бўлгандир. Шу билан бирга у
томонларда сиёсат ва диёнат сабабли чет кишиларнинг
барчаси билан алоқа узилган.

●

Душманлар ҳамиша насабларга таъна қилиш, но-
мусларни ерга уриш, турли уйдирма гаплар тарқатишга
уринадилар. Шунингдек, дўстлар ва хайрихоҳлик қилув-
чилар ёмонни яхши қилиб кўрсатишга, халал етадиган
йўлни тўсишга, гўзалликни изҳор этишга ва яхшилик-
ларга нисбат беришга тиришадилар. Масалан, мана шу
байтни айтган киши у икки гуруҳ сифатини кўрсатган:

Розилик кўзи ҳеч бир айбни кўрмайди,
Лекин норозилик кўзи (барча)
айбларни ошкор қилади...

Искандар барча мақсадлари (ни амалга оширишда) илм ва ҳикматга асосланиб, ўз муаллими Арасту мас-лаҳати билан иш қилар эди. Шу айтилганлар сабабли у Зулқарнайндир, дейдилар.

Баъзилар Искандар қуёшнинг икки «шохи»га, яъни кун чиқиш ва кун ботиш томонларига боргани сабабли бу лақабни олди деб изоҳлаган.

Баъзиларнинг айтишича, Искандар Бобил подшоҳларидан бири Сомирусга қарши чиқиб, у билан жанг қилган. Ниҳоят, ғалаба қозониб, уни ўлдирган ва калласининг терисини сочи ҳамда иккита кокили билан биргаликда шилдириб олган. Бу терини ошлатиб, ўзига тож қилган, шу сабабдан Зулқарнайн деб лақабланган.

Баъзилар (нинг айтишларича) Зулқарнайн... икки елкасига тушиб турган иккита кокили сабабли шу исм билан аталган.

Эҳтимол, мамлакатлари бизнинг мамлакатимиздан узоқ миллатларнинг бизга етиб келмаган ёки (кейинчалик) ишлатилмай қолган тарихлари (эралари) бордир. Масалан, эронликлар мажусийлик замонларида подшоҳларининг тахтга чиқишидан бирин-кетин (янги) тарих бошлардилар. Подшоҳларининг бири ўлса, унинг тарихини қўйиб, ундан кейин подшоҳ бўлганини тарихига кўчардилар.

Узоқ замонлар ўтиб, кунлар кўпаявергач, наслларнинг кетма-кет сақлаб борилиши кам учрайди, балки бундай вақтда бирон наслга нисбат берилишининг тўғри ёки нотўғри эканини кўпчиликнинг бир фикрга кели-

шуви ва гуруҳларнинг бир оғиздан уни тасдиқлаши орқали билинади.

Бу куннинг тадбири сабабли эртанинг тадбирига эҳтиёжи қолмаган киши ақллидир (яъни у киши эртанинг тадбирини ҳам албатта кўражак).

Оммага нисбатан подшоҳда фақир бўлиб қолиш хавфи камроқ, ҳалокатга яқинлашиш хатари кўпроқ бўлади; албатта, у кам нарса (яъни фақирликдан қўрқиш) кўпаймайди ва у кўп нарса (ҳалокатга яқинлашиш хатари) йўқ бўлмайди.

Хоразмликлар буржларни араблардан яхшироқ билганлар, уларнинг буржларга берган номлари уларни тасвирлашга мутасадди бўлган (астрономларнинг) қўйган номларига мувофиқлиги ва араб (тилига) мос келмаслиги ва уларни мутасаддилар берган сувратлардан бошқа сувратлар билан тасвир этишлари гапимизнинг тўғрилигини сенга кўрсатади.

Ҳиндларда иссиқнинг қаттиқлигидан бош яланг юриш одат бўлган. (Шу сабабли) иссиқ таъсир қилмаслиги учун сочларини олдирмайдилар.

Шом мамлакатада Қўзиқорин униб чиқади. Унинг Зайтун дарахти тагига яқин ердан чиққанини ўлдирувчи заҳар деб гумон қилганлар. Бунинг ҳақиқатга яқин бўлишига шубҳа йўқ, чунки қўзиқорин ва замбуруғларни (кўп ейиш) яхши эмас. Бундан туғиладиган касаллик муолижаси табобатга оид тўпламларнинг аксариди, қў-

зиқоринларда заҳар борлигини исбот этиш хусусида баён этилган.

Тажрибали кишилар... йил аҳволини олдинроқ билиш учун кўп тадбир ишлатганлар, ҳатто дуо ва афсунларга ҳам мурожаат қилганлар. Баъзилар бундай деган: «Зайтун дарахтидан ўн икки дона барг олиб, ҳар бир баргга сурёнийча ойлардан бирининг номи битилса, кейин барглар мазкур (йигирма бешинчи) кечада шудринг тушадиган жойга қўйилса, қайси бир ой номи битилган барг ўша кечаси қуриб қолса, шу ойда ёмғир бўлмас эмиш». Баъзилари, йил бўйи ёмғирнинг кўп ва оз бўлиши (шу кечаси) мана шу йўл билан билинади, деганлар.

Табиат илмидан тажрибаси йўқ ва юқори (осмон) аҳволини (билишга) кўзи етмаган кишилардан бир гуруҳи мазкур таъсирни ўша юлдуз жасаидан ва жойдан-жойга кўчиб чиқишидан деб гумон қилдилар. Ҳатто бу ҳақда ваҳимага тушиб: «У юлдуз ўз жасадининг катталигидан ҳавони қиздиради»,— дедилар. Шу сабабдан у гуруҳга шу юлдузни кўрсатиб, турган жойини танитишимиз ва чиқиш вақтини аниқлаб беришимиз зарур бўлади.

Еритгичларнинг ўтиши ҳақидаги сўзларнинг алғовдалговлигига қара! (Ўтиш) тезлиги ўқникидек эмиш. Бундай сўзни омманинг оғзидан айтиладиган муболага деймиз. Ўтиш тезлиги жанубдагига хос бўлибгина қолмай, шимолга ҳам хос-ку. Қуёш жануб томондаги чеккасидан шимолдаги чеккасигача қанча вақтда етса, шимолдаги чеккасидан жанубдагига келгунча ўшанча вақтда

ўтади. Уқнинг тезлиги ҳам иккала ёқда баробар — шимолга томон ўтишга ҳам ўқ тезлигича бўлиши керак.

●

Сонлар «бир»дан таркиб топади ва «бир»га бориб тамом бўлади.

●

Ҳаракат бирон эҳтиёт ва зарурат учун содир бўлади, чарчаш заруратдан кейин келади, демак, чарчаш ҳаракат натижасидир.

●

Етилган экин орасига от билан кириб қолган киши эсини йиғиб олгач, бу феълининг ёмонлигини сезиб, экинга зарар келтирмасдан чиқишни хоҳласа, отини орқага қайтармасдан ва кирган йўлидан қайтиб чиқмасдан бошқа чораси йўқ; кирганда қанча экинлар вайрон бўлса, чиққанда ундан кўра кўпроқ вайрон бўлади. Бундан бошқа унинг чораси ҳам йўқ.

●

Баъзи бир лафз (сўз)лар борки, у(ни қўллаш) бир дин (халқ) ва бир тилда бемаъни бўлса ҳам, бошқа бир дин ва бошқа бир тилда бемаъни бўлмайди.

●

Нарсаларни санаш инсон табиатидандир. Нарсанинг миқдори ўз жинсида бирлик деб қабул қилинган нарсага солиштириш билан аниқланади ва шундай солиштириш билан у нарсанинг ўзига бошқа ҳамжинс бўлган нарсалардан қанчалик кам-ортиқлиги ҳам маълум бўлади.

Оғирлик ўлчовига келсак, бу билан турли оғирликларнинг миқдори билинади. Нарса тарозу палласига кўчирилганда тарозу кўрсаткичининг паллалари бир уфқ-

қа баробар бўлиб, у нарса тарозудан олинганда унинг оғирлиги ҳам маълум бўлади.

●

Ернинг айланиш ҳаракати назарияси астрономия фанига ҳеч бир зарар келтирмайди, балки, ерда юз берадиган ҳодисалар, унинг ҳаракати билан бирга бир текисда давом этаверади. Аммо бошқа жиҳатлардан имкониятсизлик келиб чиқади. Шунинг учун ер ҳаракати масаласи ҳал қилиниши энг қийин масалалардан ҳисобланади, қадимги олимлар ва улардан кейин етишган фозиллар унинг ҳаракат қилиш ва қилмаслиги ҳақида кўп чуқур гапирдилар. Биз «Мифтоҳу илми-л-ҳайъа» («Астрономия калиди») исмли китобда, сўзда эмас, мазмунда улардан кўпроқ гапирдик, деб гумон қиламиз.

●

Одам бўйининг кичиклиги сабабли Ернинг шарлиги сезилмайди, деган сўз тўғри эмас. Чунки одам бўйи баланд тоғ қадар бўлса ҳам бир жойда туриб, ер устига қараса-ю, жойдан жойга кўчиб, ердаги бор турли ҳолатларни бир-бирига солиштириб қарай олмаса, ундай узун бўй ернинг шарлигини билишга ҳам, унинг чегарасини аниқлашга ҳам фойда келтиролмайди.

●

Ҳар хил тартибсиз ёки юқорида айтилган сўзларга тўғри келмайдиганлардан табиат нафратланади ва уни эшитиш қулоққа малоллик келтиради.

●

Деҳқонлар полиздаги қовун, тарвуз, пахта ва ҳоказолар ишларини яхши биладилар. Ҳатто улар ойга қа-

раб уруглар сочиш, экиш, кучатлар ўтқазиш, пайванд қилиш ва чангиштиш, ҳайвонларни урчитиш ва бошқа вақтларни аниқлайдилар. Астрономларга Ой (фаза)лари ва ҳаракатлари осмоний, (атмосферик) ҳодисаларнинг олдиндан бўладиган таъсири маълум.

Сезувчи ва зарарсиз нарсаларга алам етказишдан лаззат олувчи ҳар бир кишидан худо ўч олсин!

Эронликлар йил ҳисобларининг биринчи қисмида подшоҳларнинг умри ва уларнинг машҳур ишлари ҳақида эшитишдан диллар нафратланадиган, қулоқлар тортинадиган ва ақлга сиғмайдиган афсоналар бор. Лекин бизнинг (вазифамиз) мақсад йўлидаги хабарларни танқид қилиш эмас, тарих — эраларни аниқлашдир. Мен Эрон олимлари, мажус улуғлари ва донишмандлари айтганларини уларнинг сўзларидан олинган ҳолатда келтираман.

Эронликлар Қаюмарсни биринчи инсон деб атайдилар. Унинг лақаби «Гиршоҳ», яъни «тоғ подшоҳи»дир. Баъзилар «Гилшоҳ», яъни «балчиқ подшоҳи» дейишади. Чунки у вақтда (ерда) ҳеч кимса бўлмаган. Бошқаларнинг айтишича, Қаюмарснинг маъноси «тирик», «сўзловчи», «ўлчовчи» демакдир.

Қаюмарсни гиршоҳ деб аталишига сабаб шуки, «гирри паҳлавийча»— «тоғ» демакдир.

Қаюмарс тоғларда яшаган, унинг ҳусни шу даражада чиройли бўлган эмишки, кўзи тушган ҳайвонлар унинг ҳуснига маҳлиё бўлиб қолганмиш.

●

Тарихшунослардан бирининг ҳикоя қилишича: Бобил ер юзида дастлаб барпо бўлган мамлакат.

●

Ҳар бир инсоннинг қадр-қиймати ўз ишини қойинл қилиб бажаришида.

●

Қадимий мажусийлар Зардушт юзага чиқишидан олдин ҳам мавжуд эдилар. (Энди) улардан Зардушт динига инонмайдиган холис ва соф бирон киши топилмайди, балки улар ҳам Зардушт қавмидан ёки қуёшга топинувчилардан бўлиб кетганлар, лекин улар бирмунча қадимги (урф-одат)ларни ҳикоя қилиб, шуларни ўз динларига нисбат берадилар. Бу нарсалар қуёшга топинувчиларнинг ва қадимги ҳарронийларнинг шариатларидан олингандир.

●

Сурайё тўпланиб турган олтита юлдуз бўлиб, узум шингилига жуда ўхшайди. Араблар бунини «ҳамал думбаси» деганлар, (аслида) ундай эмас. Чунки бу юлдузлар Савр (буржининг) ўркачи устида туради... Сурайё сўзи «Сарва»нинг кичрайтирилгани бўлиб, аслида «Сарва»дан олинган. «Сарва»—«йиғилмоқ» ва «сон кўплиги» маъноларидадир. Баъзиларнинг фикрича, бу (юлдузларнинг) шундай ном билан аталишига (сабаб) уларнинг ботишида ёмғир ёғиб, «Сарва», яъни бойлик ҳосил бўлган. (Бу юлдузлар) «нажм» деб ҳам аталади.

Батлимус (Птоломей) эслатиб (ўтган Сурайё) юлдузлари тўртта юлдуздир, чунки Батлимус кўзга кўринишида оралари тор бўлгани учун тўрттадан бошқасини кузатолмаган. Арабларча у манзилнинг Қуёш нури ос-

тида бекиниб туриш муддати қирқ кун бўлиб, энг ёмон кунлар ва йилнинг энг ваболи вақтларидир. Ал-Асадий: «Сурайёнинг чиқиши ва ботиши, албатта, бир қийинчиликсиз бўлмайди»,— деган. Араб табибларидан бири: «Сурайёнинг ботишидан то чиқишигача бўлган (муддатда) сиз менга кафил бўлинг, йилнинг қолган ҳамма вақтида мен сизга кафил бўламан»,— деган.

Ромин оролида, Сарандиб чегараларида бир ҳайвон бор. Уни киши кўрганидан кейин қирқ кун ҳам яшамайди, дейишади. Бу ҳолатлар руҳий нарса ва уларнинг таъсирига тегишли бўлиб, бу «Раъода» (қалтировчи) деб танилган балиқ таъсирдан ажиброқ эмас. Бу балиқ тўрда тирик турган вақтида уни овлаган (кишининг) қўли увушади, ҳатто шундай дейдиларки, биров қамишни олиб, унинг бир учини ҳали тирик бўлган ўша балиқ устига қўйиб, бошқа учини ўзи ушлаб турса, қўли увушиб, қамиш унинг қўлидан тушиб кетади.

Шунга ўхшаш Шарқий Журжоннинг қишлоқларидан бири Раъода учратиладиган қуртлар ҳам (Суҳайлдаги таъсирга) мисол бўлади. У қишлоқнинг айрим жойларида майда қуртлар бор; сув олган киши уларни босса, ўша сув бузилиб ҳидланади. Босмаса, тоза, хушбўй ва ширин мазалигича қолади.

Қоплон тишлаб, тишланган жойга сичқон сийган кишининг ўлиши ҳам (бунга мисолдир); сичқонлар бунга ўч бўлиб: (ундай кишини) қидиришади ва қаерда бўлса-да, унга эришишга ҳаракат қилади.

Ер юмалоқ бўлмаганда одамлар яшайдиган жойлар кенлиги жуғрофий минтақаларга ажралмас эди, ёзу қишда кеча билан кундуз (узунлиги) ўзгармас эди,

ёритгичларнинг (уфққа нисбатан) вазиятлари ва сутка-
ли йўллари ҳозиргидек кўринишда бўлмас эди.

●

Ҳисоб илмида ҳамма халқлар соннинг (ёзилишига) ўн марталаб ортиб боришини (ўнли системасини) муво-
фиқ кўрганлар. Белгилар бир рақам, масалан, ўнли хо-
надаги рақам ўздан кейинги мартабада (юзли хонада)
ёзилганининг ўндан бири ва ўздан олдинги мартабада
(бирли хонада) ёзилганининг ўн баробари бўлади. Ўзига
хос тили бўлган турли миллат кишиларидан кимга уч-
расам, ҳисоб даражаларининг исмларини суриштирдим.
Улар араблар сингари минглар хонасидан қайтар экан-
лар. Бу энг тўғри ва табиийдир. Шу даражалар тўғри-
сида бир мақола ёздим.

Аммо ҳиндлар минглар хонасидан ўтиб турлича исм
ишлатадилар. Баъзилар фикр юргизмай бир исм беради,
баъзилари (бошқа сўздан) исм чиқариб ишлатади.
Баъзилари эса шу икки хил исмнинг бирини бошқасига
аралаштириб атайди. Шундай қилиб (мингдан кейинги
хоналарнинг) исмлари миллий (диний) сабабларга кў-
ра, ўн саккизтагача чўзилиб боради ва бу тўғрида, лу-
ғат билимдонлари турли исмлар топиб юқоридagi ҳи-
собчиларга ёрдам берадилар.

●

Бир киши, кийикларни тутмасдан ҳайдаб ошхонага
киргизиб оламан деб даъво қилди. Уларнинг бундай
ишларини секин-аста, сабот ва матонат билан кийик-
ларни бир хил куйга одатлантиришдан бошқа нарса
деб билмайман. Бизнинг элатларимизнинг ҳам буғулар-
ни овлашда шундай қилганларини кўрамиз, буғулар ки-
йиклардан кўра ёввойироқ бўладилар; элатларимиз
буғулар галасини кўрганларида уларнинг атрофига дав-

ра олиб от, буғулар одатлангунларича, товушларини ўзгартирмай бир хилда куйлаи берадилар. Кейин даврани аста-секин торайтирадилар, бора-бора буғулар қимирламай қолишади ва уларга зарба бериб (тутиб олиш) мумкин бўлади. Ҳатто каклик овлайдиганлар кечаси мис идишларни бир хилда куй билан ўзгартирмай чалабериб, уларни қўллари билан тутиб оладилар. Агар куй ўзгарса (какликлар) ҳар томонга қараб учиб кетишади. Бу хусусиятларга дуохонликнинг даҳли йўқ.

«Калила ва Димна» китоби деб машҳур бўлган «Панчатантра» деган китобни имконият топиб таржима қилсам деган орзуйим бор. Чунки у китоб Абдулла ибн ал-Муқаффа каби ўзгартириб юбормасликларига инониб бўлмайдиган бир гуруҳ кишилар тили билан ҳиндчадан форсчага, сўнгра форсчадан арабчага таржима қилиниб келди. Абдуллаҳ ибн Муқаффа «Калила» китобига (ўзидан) Барзобайх бобини қўшди; бундан мақсади динга эътиқодлари кучсиз кишиларни шак-шубҳада қолдириш ва уларни Маннония мазҳабига чақираётганларга зарба бериш эди. (Китобга) боб қўшиб, ишончсиз бўлган киши таржимада ҳам (жумла) орттириб, ишончсиз бўлишдан четда қололмайди.

Экин (уруғ) ва насл қолдириш билан дунё тўлиб боеради. Гарчи дунё чекланган бўлса ҳам, кунлар ўтиши билан бу икки ўсиш натижасида кўпайиш чекланмайди. Агарда ўсимликлардан ёки жониворлардан бирор хилининг ўсишига шароит бўлмай, ўсишдан тўхтаса ҳам, бошқаларида бу аҳвол бўлавермайди. Уларнинг ҳар бири вужудга келишида бирданига пайдо бўлиб, йўқолишда эса бирданига йўқолиб кетмайди. Балки

унинг ўзи йўқолса ҳам, у ўз ўхшашини қолдириб кетади. Ҳатто у (битта эмас, балки) бир нечасини қолдиради. Агар ер юзини бир хил дарахт ёки бир хил ҳайвон бутунлай қоплаб олса, (бу ҳолда) ҳайвоннинг кўпайишига ҳам, дарахтнинг ўсишига ҳам ўрин қолмайди. Шу сабабдан деҳқонлар экинларини ўтоқ қилиб, кераклигини қолдириб, кераксизини юлиб ташлайди, боғбонлар ҳам дарахтларнинг мева берадиган шохларини қолдириб, яроқсизларини кесиб ташлайдилар. Асаларилар ҳам ўз жинсидан бўла туриб, ишламай кувадаги (асални) бекорга еб ётадиганларини ўлдириб ташлайдилар.

Табиат ҳам худди мана шундай иш қилади. Лекин табиат яхшини ёмондан айирмасдан, ҳаммасига бир хилда таъсир қилгани ҳолда дарахт баргларини тўкиб, мевасини бузиб, мева қилишдан қолдириб қуритади. Дунё ҳам шунга ўхшашдир.

●

Подшоҳ Доро ибн Доро хазинасида (Абисто-Авестонинг) ўн икки минг қорамол терисига тилло билан битилган бир нусха бор эди. Искандар оташхоналарни вайрон қилиб, уларга хизмат этувчиларни ўлдирган вақтида уни куйдириб юборди. Шунинг учун ўша вақтдан бери Абистонинг бешдан учи (яъни ўн саккиз наски) йўқолиб кетди. Абисто ўттиз «наск» эди, мажусийлар кўлида ўн икки наск чамаси қолди. Биз қуръон бўлақларини ҳафтияклар деганимиздек, наск Абисто бўлақларидан ҳар бир бўлақнинг номидир.

●

Табиат олимларининг айтишича, Ойда нур кўпайиши сабабли умуртқа мағзи, мия мағзи, оқсил модда ва аксар суюқликлар кўпаяди, нур камайиши сабабли эса (улар) каманди, хум ва идишлардаги шароб қайнаб

қуйқуми билан лойқаланади. Ойда нур кўпайганда қон баданнинг сиртига чиқса, камайганда ичкарисига бо-тади.

Қутайба ибн Муслим — Баҳилий хоразмликларнинг котибларини ҳалок этиб, билимдонларини ўлдириб, китоб ва дафтарларини куйдиргани сабабли улар саводсиз қолиб ўз эҳтиёжларида ёдлаш қувватига суянадиган бўлдилар. Узоқ замон шундай бўлгач, улар ихтилоfli нарсаларини унутиб, келишиб олганларини ёдда сақлаб қолдилар.

Барча миллатлар тарихи Эрон ва «Аҳли китоб»⁴ тарихлари сингари шак-шубҳа аралашмай билиб бўлмайдиган даражададир. Шубҳа аралашмайдигани кам учрайди.

Фахрланиш ҳақиқатда яхши хулқлар ва олий феълларда олдин кетиш, илму ҳикматни эгаллаш ва имконият борича мавжуд (нопокликлардан) тозаланишдир. Кимда шундай (сифатлар) топилса, ҳукм унинг фойдасига ва кимда булар етишмаса, ҳукм унинг зарарига бўлади.

Искандар кўплаб диний китобларни куйдирган, ажойиб биноларни вайрон қилган, масалан; Истахр тоғидаги бизнинг замонимизда Сулаймон ибн Довуд масжиди номи билан машҳур бўлган (бинога) ўт қўйган эди. Айтишларича, у масжиднинг баъзи жойларида куйганлик нишонлари ҳозирги кунгача сақланиб қолган.

Шунинг учун эронликлар Искандар билан Ардашер

Ўртасидаги муддатда, (яъни) румликлар уларга сиёсат юргизиб турганида тарихлардан гофил бўлдилар.

Искандар ўлими олдида ўзидан кейин юнонликларга подшоҳ бўлган ҳар бир кишини душманларни қўрқитиш учун (Батлимус) лақаб билан аташни васият қилган эди, чунки (Батлимуснинг) маъноси «жангчи» демакдир.

Бу жадваллар (қадимги тарихий шахслар номи ва тарихи битилган жадваллар)ни худди ўзидек кўчирдим, лекин у подшоҳлар исмлари (қандай талаффуз қилиниши)ни эшитиб тузатишга замон имкон бермади. Эҳтимол, у исмлардан хабардор киши бўлса, ўрганувчига ишни енгил қилиш ва қидириш меҳнатидан уни қутқазиш учун мен талаб қилган (мақсадни) мўлжаллаб уларни тузатар ва аниқлар! Ҳарфлар ҳисобини билмайдиган ва уларни тузатишга садоқат билан эътибор бермайдиган киши у жадваллардан ва бошқа жадваллардаги (рақамлардан) нусха кўчирмасин! Чунки жадваллар кўчирувчиларнинг биридан иккинчисига ўтиб юриши сабабли бузилиб, кўп йилларсиз ислоҳ қилиб бўлмайдиган (ҳолга) келади.

Улуғ ҳодисалар ҳар вақт юз беравермайди; агар бир даврда юз берса, ундан кейинги кишиларга асрлар ва узоқ замонлар ўтгач, тарихлар ва бу тарихларнинг бири-бирига уланиши билан етиб келади.

...Бу (хил киши)лар гарчи исбот, (далиллар) кучсиз бўлса ҳам, ўзларига ёққан нарсага иқрор бўладилар ва

гарчи рост бўлса ҳам, эътиқодларига муҳолиф нарсадан қочадилар.

Ҳозирда кўрилаётганлар ва уларга қиёс қилиш (илгариги кишиларнинг) узоқ умр кўрганларни, гавдалари катта ва улар ҳақида тарих китобларида айтилганларнинг аксари мумкинлигини инкор этмайди. Чунки буларга ўхшаш ҳодисалар (турли замонда) ҳар хил турда юз бериб туради. Бу ҳодисалардан айримларининг маълум вақтлари бўлиб, кетма-кет ўша вақтларда юзага чиқади ва мумкинлик даражасига етгач, ўзгаришга учрайди. Уларнинг вужудга келган вақтини кўрмаган киши (бундай ҳодисани) ақлдан узоқ ҳисоблайди ва кўпинча уларни рад этишга шошади.

Танишиш ҳамжинслик билан юзага келади. Ҳатто бу тўғрида «Шакл шаклга тортар, қуш ўз шериклари билан тушади», деган гап бор. Кўрмайсанми, соқов назарида барча одамлар ҳам соқовдир. Чунки улар бири бири билан сўзлашишларида аъзолари ёрдамида имоношорат қилиб, ўз истакларини билдирадиган аломатлар ишлатадилар. Агар соқов бирор ўзига ўхшаганни топса, унга шундай бериладики, бутун вужуди билан унга қарайди.

Бу эса худди тилига тушунмайдиган одамлар орасида унинг тилини биладиган битта одамни топган кишига ўхшаб кетади...

Агар бу танишиш ёмонлик хавфидан холи бўлса, у ҳолда, ...ошначилик икки бор ортади, орадан нафрат кетади.

●

Дельфин — денгиз ҳайвони бўлиб, дамланган терига ўхшайди. У одамни севади, кемаларни кузатади, фарқ бўлганларни ўлик-тириклигидан қатъий назар қутқаради.

●

Эрон ойлари ҳақида гапирар эканман, фақат уларнинг сўзларини ҳикоя қилишим ва ўзимдан ҳеч нарса қўшмаслигим керак. Чунки уларнинг хабарларида ёлғон ва мумкин бўлмайдиган тагсиз гаплар кўп. Лекин фойдали бўлган жойда гапирмай, фойдага халал етказиш насиҳатни тарк этиш бўлади.

Шунинг учун айтаманки, саодат ва бахтнинг оламга қараши, зафар эҳсон этувчи ва мақсадларга эришишга ёрдам кўрсатувчи вақтларда вужудга келади; шунда дуолар ишончли бўлади... Бунга ишонишни талаб этувчи тадбирларнинг энг ажойибларидан бири денгизчилар ва кемаларда юрувчи савдогарлар баён этганларидир; улар ўқнинг учини юқорига қилиб кеманинг устун ёғочига боғлаб қўядилар; кучли шамол, ёмғир ёки тўлқин вужудга келиб, ҳалокатга учраб, зорланганларида, кемани энгиллатиш учун ҳамма нарсаларини денгизга ташламоқчи бўлиб юқорига қараганларида баъзан ўқ учи устида юлдуздек ёруғ нарса кўрганлар. Денгиз тўлқини ва мавжи ортаётган бўлса ҳам, уни кўргач, фарқ бўлмасликларига ишониб, суюнганлар. Гоҳо у нарсани ўша пайтда кечаси уч марта ёки тўрт марта кўрганлар. У, булутли кечаларда денгизнинг айрим жойларида кўринган ҳаво очигида ҳамда денгизнинг баъзи жойларида кўринмаган.

Фозил Жолинуо (Гален) ва мунажжимларнинг кўпчилиги бунга гувоҳлик берадилар ва ҳақиқат деб ҳисоблайдилар.

●

Гарчи биз баъзи жойларда турли фанларга ўтиб (яъни асл мавзудан бир оз чекиниб), баёнимизга алоқаси узоқ масалаларга киришиб кетсак ҳам, бу (ҳол) гапни чўзиш ва кўпайтириш мақсадида эмас, балки ўқувчини зериктирмаслик учундир. Чунки доимо бир хил нарсага қарайбериш малоллик ва сабрсизликка олиб келади. (Ўқувчи) фандан фанга ўтиб турса, турли боғларда юрганга ўхшайди, бирини кўриб улгурмай, бошқаси бошланади ва у киши «Ҳар бир янги нарсада лаззат бор» дейилганидек, уларни (кўришга) қизиқади ва кўздан кечиришни истайди.

●

Киши ўз меҳнат ва машаққат чекишлари жараёнида, гарчи у инсонларнинг энг ақллиси ва энг зийраги бўлса ҳам, ҳаминша шоду хурсандчиликни орзу қилиб, севинч келтирадиган нарсаларга мойил бўлади ва ёлғон кўриладиган нарсалардан тортинади; шу билан телбаланиб, яхши тушлар кўрса хурсанд бўлади, ҳатто фол ва мунажжимлар гапига ишонади.

●

Баъзилар Одамнинг (барча инсонлар) отаси эканига иқрор бўлади, баъзилар эса (буни) инкор этиб, ҳар бир тоифани алоҳида отага нисбат берадилар. Улар: «Агар дастлаб ота битта бўлганда гавда тузилишлар ва кўрнишлар албатта бир-бирига ўхшаш бўлар, тиллар ва луғатлар мувофиқ келар эди»,— дейдилар.

Бу гапнинг қайси далилга асосланганини билмайман. Чунки (одамлар) тузилишларининг ранг, сурат, табиат ва ахлоқда турлича бўлиши фақатгина насабларнинг турличалигидан эмас, балки, тупроқ, сув, ҳаво ва ернинг

(одам) яшайдиган жойларининг турличалигидан ҳамдир. Тилларнинг турлича бўлишига сабаб одамларнинг гуруҳларга ажралиб кетиши, бир-биридан узоқ туриши, уларнинг ҳар бирида турли хоҳишларини ифодалаш учун (зарур) бўлган сўзларга эҳтиёж туғилишидир. Узоқ замонлар ўтиши билан ҳалиги иборалар кўпайиб, ёдда сақланган ва такрорланиш натижасида таркиб топиб, тартибга тушган.

Инсон ўз табиатида бир-бирига қарама-қарши, қоҳирнинг қаҳрисиз йиғилмайдиган қоришмалардан таркиб топган бадандир.

Нафс кўп ҳолларда бадан мижозларига тобеъдир. Шунинг учун унинг аҳволи ҳам турлича, ахлоқи ҳам ҳар хил бўлади.

Гарчи ҳайвонга етадиган офат ва даволарнинг сабаби унинг ичкарасида қўзғалувчи, сиртидан ўраб олувчи турли зид нарсалар бўлса ҳам, зиднинг мақсади ўз зидди устидан ғалаба қозониш ва уни ўзида бор нарсага айлантиришдир.

Ҳожатларнинг тури ҳам бир хил эмас, инсон бир ўзи уни эплай олмайди, у ҳақда бирорта ёрдамчи ҳам кифоя қилмайди. Эҳтиёжларнинг тури ҳам, сони ҳам кўп, уни фақат бирмунча кишигина бажо келтира олади. Бунинг учун у (инсон) йиғилиб яшашга муҳтож.

Юнонча «суф» сўзи бизча ҳикмат демакдир. Шунинг учун файласуфга «Пилосупо», яъни «ҳикматни суювчи» деб исм берилган.

Мусулмонлардан бир гуруҳи ўша (юқорида айтил-

ган) тушунчаларига яқин фикрга борганидан улар ҳам Сўффия деб аталдилар. Мусулмонларнинг баъзилари сўффия сўзининг термин эканини билмасдан «сод» ҳарфи билан ёзиб, уни суффа сўзига нисбат бериб, «суффа суҳбатдошлари — асҳоби суффадан иборат кишилардир», дедилар. Ундан кейин (бу сўзни) суф аттуюс — Така жуни сўздан қисқартирилган деб тушунишдилар.

Абу-л-фатҳ Бустий (юнонча) суф сўзини тушунишда яхшигина четга чиқиб, мана шундай деган эди:

«Одамлар сўфий сўзида тортишишиб, қадимдан турли фикрда бўлишиб, уни суф, яъни жун сўздан олинган деб гумон қилдилар. Мен суфий сўзини Софий (яъни соф, содда) йигитдан бошқа нарса деб билмайман. Шундай қилиб, ўша «Софий» лафзи хато ёзилиб «сўфий» лафзига айланиб кетган, ниҳоят (бу сўз) бизга маълум сўфийларга лақаб бўлган».

Мақсад ва иродалар ҳар хил бўлгач, ҳунар ва синоатлар ҳам ранг-баранг бўлган. Шунда баъзи кишилар (бошқа) бирини ишлата бошлади, шунда ишловчи (коранда) доимо ишлатувчига адолат юзасидан бирор нарса эвазига ишлаб берадиган бўлди.

Бировни зўрлик билан ва ёллаб ишлатиш доимий бўлмайди, тўғри ҳам келавермайди. Йўқса, талабларнинг ошиши ва уларнинг ҳар хил вақтда пайдо бўлиши, шунингдек, баъзан бировнинг бошқада бўлган нарсага эҳтиёжсизлиги — булар ҳаммаси одамларни ўша нарсаларнинг умумий қийматини топишга, айрим ҳолларда унинг ўрнига ўтадиган бадалини топишга олиб келган. Бунинг учун одамлар кўзга мароқ берадиган, кўриниши гўзал, ўзи оз учрайдигану (лекин) узоқ вақт турадиган нарсаларни танладилар.

Олтин ва кумуш қадри одамлар орасида табиий сувратда эмас, балки сунъий сувратда юксалди.

Чунки бу иккаласи тош бўлиб одамни очликдан тўй-ғаза олмайди, ташналикни қондиrolмайди, зарарни даф қилолмайди, машаққатдан сақлай олмайди. Овқат сифатида манфаати бўлмай, инсонни тиклай олмаган ва унинг турини боқий қолдиrolмаган, кийим бўлиб одамларни ўраб асрай олмаган, иссиқ-совуқ қийинчиликларидан сақлай олмаган ва пана ер сифатида сақланишга ёрдам беролмайдиган ҳар бир нарса табиатан мақтанарли эмас.

Башарти мақтовга сазовор бўлгудай бўлса ҳам, у табиий равишда мақталмайди, балки ҳаётда зарур бўлиб, бошқанинг эҳтиёжи тушадиган нарса унинг ёрдамида бўлса, шундагина у мақталади.

Ёқутдаги тешик унинг айбларидан бири ҳисобланади. Чунки тешик ёқут гўзаллигига доғ туширадиган томонларидан саналади.

Абу Навос шундай деган:

Мен у гўзал ҳақида эшитдим,
Унга қанчадан-қанча тешилмаган ёқут бахш этдим.

Тешикларнинг ёмон томонларидан бири шуки, улар сабабли одам заҳарланиб қолиши мумкин; бордию унга одам ўлдирадиган озгина заҳар кириб қолган бўлса, бўлди, чунки заргарлар одати шуки, гавҳарни оғзига олиб, уни ҳўллаб, устига қўнган чанг-тўзонни кетказишади, шу билан унга сайқал беришади.

Менимча, ҳаётда хор бўлиб юргандан кўра, ўлиб гўрга киришни авло билиб, узукдаги заҳарни сўриб,

орликдан қутулган киши ҳақидаги ҳикоя ҳам худди шу тариқа бўлган бўлса эҳтимол.

Кўпчилик кишиларнинг табиатини пасткаш қиладиган ёмон хулқдан, ҳақиқатни кўришга имкон бермайдиган омиллардан ўзни тозалагач, уларнинг исбот учун келтирган сўз ва эътиқодлари бир-бирига солиштириш билан билинади. Ана шу айтиб ўтганим ҳақиқий мақсадга етказувчи энг яхши йўл ва бунга доғ туширувчи шак-шубҳани ювиб ташлаш учун энг кучли ёрдамчидир. Гарчи қаттиқ уриниб, зўр машаққат чексак ҳам, ўшандан бошқа йўл билан мақсадга эришолмаймиз.

Инсон ҳаётидаги зарурат, эҳтиёжлар уларнинг илмларга бўлган талабларини келтириб чиқарди. Шу эҳтиёжларга кўра илмлар ҳар хил тармоқларга бўлинди. Илмларнинг фойдаси очкўзлик билан олтин-қумуш тўплаш учун бўлмай, балки у орқали инсон учун зарур нарсаларга эга бўлишдир.

...Унинг^а маймуни ҳақидаги хабар; маймуннинг ўлдирилиши ва унга бағишлаб дуолар ўқилиши, марсиялар эшитиши, йиғлаши — булар ҳаммаси ақлни ҳақорат қилишдир.

Аббосийлар ўз давлатининг бошланғич даврида чумолилар йиққан нарсани ейишга худди туя подасидек ёпирилдилар ва бу нарсаларнинг ҳаммаси улар мулкига айланиб қолди. Кейин улар бу нарсани ғамлаш ва кўпайтиришга тушдилар. Шундай қилиб халифалик гав-

ҳарлари то ал-Муқтадир⁶ замониғача борган сари ошиб бораверди... У мол-дунёга ўтакетган қароқчиларга ўхшаб ташланди. Кейин хазинадаги гавҳарларга ружу қилди, уларни хотинларга сочди ва шу йўл билан бор гавҳарларни пес-нобуд қилди.

Улуғ бир қабилага мансуб бир киши Амир Исмоил Сомонийга мурожаат қилиб хат ёзибди. Шунда Исмоил унинг хатига шундай деб жавоб ёзибди:

— Аждодинг шуҳратига суянма, ўзингга ўзинг шуҳрат топ.

Бу тўғрида бир юнонлик айтган экан: кимда ким қариндошлари сабабли ўзига обрў, яқинлик ахтарса ва ўлган аждодлари билан фахрланса, ўша кишининг ўзи ўлик ва аждодлари эса тирик саналади.

Бу худди бир шоирнинг шу айтганига ўхшайди:

Чириган суяклар ҳеч фахр манбаи бўлмас,
Кўтармаса эр киши ўз-ўзини юксакка.

Гавҳарлар Хисравшоҳлар мулки бўлиб, Ардашер Бобак замонидан бошлаб йиғилиб, мерос сифатида бири-биридан кейин қойиммақом бўлган катталардан ўтиб, то улар давлатидан араблар томон ўзгариш бўлгунга қадар шундай бўлиб келди. Сўнг форс ери янги давлатга ўз қўйнида яширинган хазиналарни отди ва унинг соҳиблари — шоҳларга ўша гавҳар тошларини чиқарди.

Маълумки, саводсиз кишиларнинг сезиладиган ва кўриладиган нарсага тарафкашлик қилиб қизиқиши, ҳар бир замон ва ҳар бир жойда озчиликни ташкил қилган олимлар ақллари топадиган нарсадан уларнинг

нафрат қилиши табиийдир. Ақл билан билинадиган нарсани мисол ва сувратда кўрсатиб оми кишиларни тинчйтиш учун яҳудийлар, насронийлар, айниқса, маннонийлар каби турли халқлар кишиларининг кўпи китобларда сувратлар кўрсатишга ва ҳайкаллар тиклашга киришган. Ана шу айтганларимни сенга исбот қилиш учун мана шуни айтиш кифоя қилади: агар Муҳаммад пайғамбарнинг ёки Макка ва Каъбанинг сувратини бирон оми киши ёки хотинга кўрсатсанг, у суврати олинган кишининг ўзини кўргандай бўлиб шодланиб, уни ўпишга, унга юзларини суриб ялиниб-ёлборишга киришади. Хаж ва умра ибодатларининг ижро этилиши ҳам шундай сабаб билан бўлган. Пайғамбарлар, олимлар ва фаришталардан иборат улуг шахсларнинг исмларига санамлар барпо этишнинг сабаби ва боиси ана шудир, улар ўлиб, йўқ бўлиб кетган бўлсалар ҳам, қилган ишларини шу санамлар орқали эслатиш, ўзлари ўлмасалар ҳам, одамларнинг қалбларида уларнинг ҳурматларини сақлаб қолдириш учун шундай қилганлар. Ниҳоят, у санамларни ишлаган кишилардан кейин кўп замонлар ўтиб, санамлар кўп асрларни кечирганлар. Кейин уларнинг ясалиш сабаблари ва уларни талаб қилган аҳвол унутилган ва санамлар одатга кириб, расмий ва одатий нарса бўлиб қолган.

Сўнгра қонунчилар санамларга ибодат қилиш воситасида оми халқ орасида иш олиб борганлар. Шундан кейин бу йўл улар орасида жуда ўрнашганлиги жиҳатидан улар санамларга ибодат қилишни халққа лозим қилганлар.

Тил — сўзловчи истагини эшитувчига етказувчи таржимондир. Шунинг учун тил замоннинг бир он каби тургун қисми билан чекланиб қолади. Агар инсондаги

сўзлаш қуввати ҳамма жойга шамол сингари ёйилувчи бўлмаганда эди ва замонларга нафаслар сингари ўтувчи хат ёзиш санъатини келтириб чиқармаганда эди, ўтмиш замоннинг хабарини, айниқса, узоқ замонлар ўтганда ҳозирги замон тилларига қандай кўчириб бўлар эди?

Қадимги юнонлар сингари териларга ёзиш одатлари ҳиндларда бўлмаган эди. Шунинг учун Суқротдан асар ёзмай қўйишининг сабабини сўралганда: «Илмни тирик кишилар қалбларидан ўлик қўйларнинг териларига кўчирмайман», деган. Шунингдек, исломнинг дастлабки пайтларида ошланган териларга хат ёзганлар. Масалан, хайбарли яҳудлар билан тузилган шартнома, пайгамбарнинг (Эрон подшоҳи) Кисрога ёзган мактуби шундай териларга ёзилган эди. Шунга ўхшаш, қуръон ва таврот ҳам кийикларнинг териларига ёзилган. Қиртос Мисрда қамич мағзи папируснинг пўстига едириб юборилганидан ишланган бўлиб, замонамизга яқин вақтларгача ҳам халифаларнинг мактублари шундай туморларга ёзилар эди. Чунки ундан бирон ҳарф ва сўзни қирқиб, ўзгартириш мумкин бўлмай, балки қирқилса, у қиртос бузилади.

Турли қоғозлар чинликлардагина бор эди.

Асир олинган бир чинлик киши Самарқандда қоғоз ишлаш санъатини ижод этди. Сўнгра шу кишидан кўриб, турли ўлкаларда қоғоз ишланиб, эҳтиёж қопланди.

Рай шаҳрида мунажжимларнинг бирини кўрдим. У (ҳаёт) ҳодисаларини олдиндан айтиб беришга уринарди... Мен унга ҳақиқат унинг (ҳисобларига) хилоф эканини билдирдим. Лекин у киши мени менсимай бурнини юқори кўтарди, ҳамма билган нарсаларидан унинг мартабаси мендан паст эди. У сўзимни ёлғонга чиқарди, мени ҳақорат қилди ва гапимни инобатга олмади. Ва-

ҳоланки, орамизда фақат бойлик ортиқчилиги ва мақтовларни ёмонликларга, фахрларни айбларга айланттирувчи камбағаллик бор эди, холос. Чунки мен у вақтда ҳамма томондан қийинчиликка учраб, паришонҳол эдим. Сўнгра у қийинчиликлар қисман енгиллашгач, (у киши) менинг (ҳақлигимга) иқрор бўлди.

Олам бутун борлиги билан юмалоқ шаклли бир жисм бўлиб, унинг чегаралари бўшлиқ ичида ҳаракатсиз нарсага бориб туташади. Ҳаракатсиз навъдан бир бўлак бошқа навъ ўрнига кўчирилганда у ўша ўринга томон тўғри ва кўндаланг ҳаракат қилади.

Шу ҳаракатсиз қисмнинг атроф теварагидагилари «ҳақиқатус суфл-ҳақиқий қуйилик» ва «Ер маркази» дейиладиган ўрта жой тевараги бўйлаб фазода айланма ҳаракат қиладилар. Ана шу мавжуд жисм тўпламига умумий қилиб — олам исми берилади.

Ҳиндлар биргина нарсани жуда кўп исм билан атайдилар. Мисол учун қуёшни олайлик: айтишларича, улар қуёшга мингта исм берадилар. Араблар ҳам шерни мингтага яқин исм билан атаганлар. Шернинг арабча исмларидан баъзиси ўзига мувофиқ, баъзиси эса унинг ўзгариб турадиган аҳволдан ёки ундан содир бўладиган феъллардан олинган исмлардир. Ҳиндлар ва уларга ўхшашлар тилларида биргина нарсага кўп исм бўлиши билан мақтанадилар. Ҳолбуки, ундай ҳолат тилнинг энг улуғ айбларидан саналади. Тилнинг вазифаси мавжудот ва ундаги нарсаларнинг ҳар бирига ўзаро келишиш йўли билан бир исмни беришдир. Уларнинг бири ўша исмни айтган пайтда, бошқаси ҳалиги исмни айтган кишининг мақсадини англаши керак. Биргина исмнинг ўзи бир

қанча нарсага ишлатилса, бу (ҳол) тилнинг торлигига далолат қилади ва бу ҳол исмни нима мақсадда айтилганини эшитувчини айтувчидан сўрашга мажбур этади. Шунда унинг ўрнига эҳтиёж қолдирмайдиган битта исм ишлатиб ёки мақсадни англатадиган изоҳ берилиб, у исм ташланади.

Агар битта нарсага бир исмнинг ўзи кифоя бўлган ҳолда ҳар бир қабила ё табақа ўзи истаганча унга ҳар хил исм берса, исмлар кўпайиб, мақсад бекик қолишига сабаб бўлади, биттасидан бошқалари бекорчи, маъносиз ва бефойда бўлади. Уларни ёдлашда умр зое бўлиб, машаққатлар чекишга сабаб бўлади. Китоб ва хабарларни тўпловчилар тартибга қарамай, исмларни баён қилиб кета берганлар ёки нусха кўчирувчилар бекорчи нарсаларни ҳам кўчира берганлар, деб ўйлашга тўғри келади. Бўлмаса, менга таржима қилиб берувчилар ҳинд тилини билишда кучли бўлиб, улар фойдасиз, хиёнат қилиш билан танилмаган эдилар.

Эшитишимга кўра, браҳманлар қорамол гўштини ейишдан озор топадилар; чунки мамлакатлари иссиқ бўлиб, у ерда яшайдиган кишиларнинг ички баданлари совуқ бўлганлигидан туғма ва табиий ҳароратлари суст (илиқ) ва ҳазм қилиш қуввати заиф бўлади. Шу аҳволларга қараб, яъни қорамол гўштининг табиатга оғир бўлиб ва баданларининг совуқ бўлиши сабабли истеъмолдан ман этган эдилар. Мен бўлсам, бу тўғрида икки нарсадан бирини гумон қиламан. Биринчи сабаб?.. Аммо бу сиёсатдир; чунки қорамол сафарда узоқ жойларга оғир юкларни олиб бориб хизмат қилади. Деҳқончиликда ер ҳайдаш ва хирмон кўтариш вақтларида ҳам ишлатилади, онлада ҳам унинг сутидан, мойларидан, тезагидан ва қиш кунларида (иссиқ) нафасидан фойдала-

нилади. Шунинг учун қорамолни сўйишни ман этганлар. Буларнинг ман этишлари қорамол камайиб кетиб, худди Ас-Савод⁸-хароб бўлганлиги ҳақида **Ҳажжожга**⁹ шикоят қилишганида, у қорамолни сўйишни ман қилганидек бўлди.

Менга ҳикоя қилишларига кўра, ҳинд китобларининг бирида ёзилишига қараганда: «Ҳамма нарса бир нарса, ҳалол ва ҳаромликда ҳаммаси баробар, лекин буларнинг хилма-хил бўлиши кучли ва кучсиз бўлиши сабабидан келиб чиқади. Масалан, бури қўйни қиришга қодир, қўй унга қарши туришдан ожиз; мана шу жиҳатдан бури ўлдириб, уни ўзига озуқа қилади». Уларнинг китобларида бунга шаҳодат берадиган нарсалар анчамунча. Бу худди бир олим амалига тўғри келади, чунки у ўз илми сабабли ишлаб бориб, бирор мартабага кўтарилади, у даражага етганда, унинг олдида браҳман ва чандолга баробар бўлиши билан бирга, сақланиши лозим бўлган нарсалар ҳам, хоҳи ҳалол бўлсин ва хоҳи ҳаром бўлсин, баробар бўлади.

Чунки агар ҳалол бўлса, унинг эҳтиёжи йўқ бўлади ва агар ҳаром бўлса, унга рағбати ҳам йўқ бўлади. Аммо нодонлик истило қилган кишиларнинг бундай нарсаларга эҳтиёжи бўлганлиги учун уларга баъзи нарсалар ҳалол ва баъзи нарсалар ҳаром қилиниб, ўртага чек қўйилгандир.

Халқлардан ҳеч бири ҳам никоҳдан холи эмасдир. Никоҳ ўз урғочисини қизғониш ва талашиш каби (ёмон аҳволлар)га йўлиқишдан сақлайди; ҳайвонларнинг бири-бирига қарши газабини қўзғотадиган сабабларни кесиб, ҳалокатга тушувдан қутқазади. Қимки ҳайвонларнинг жуфтланишини ва ҳар бир ҳайвон ўз урғочисини қўриқлаб, бошқа ҳайвонларни йўлатмаслигини ва ундан бе-

гона ҳайвонлар ҳам умид узишини ўйласа, ақл-идроксиз ҳайвонлардан тубан даражада қолишдан ор қилиб, зинодан сақланади ва никоҳни жуда ҳам лозим топади.

Никоҳ хусусида ҳар бир миллатнинг (ўзига хос) расми ва одати бордир. Ҳиндларда болаларни ёшлик вақтида уйлантириш одати бор бўлиб, ўғил отаси билан қизнинг отаси иккови унашиб, ўзаро никоҳ тўхтамини бажо келтирадилар. Эр билан хотин ўртасини ўлимдан бошқа ҳеч нима айиролмайди, ҳиндларда талоқ қилиш ҳам йўқ. Эрларда бирдан то тўрттагача хотин олиш ҳуқуқи бор бўлиб, тўртдан ортиги эрлар учун ҳаромдир. Агар никоҳида бўлган тўрт хотиннинг бири ўлса, яна бир хотин олиб тўрттага етказиш мумкин. Лекин тўртдан юқорига ўтолмайди.

Агар хотиннинг эри ўлса, унинг иккинчи эрига тегиши мумкин эмас; у икки нарсадан бирини танлаб олишга ихтиёри ўзида. Биринчиси, умри бўйи эрга тегмай, беваликда ўтиш, иккинчиси, ўзини оловга ташлаб куйдириш. Сўнггиси унинг учун яхшироқдир. Агар у шундай қилиб қутулмаса, тирик умр азобда қолади. Ҳинд подшоҳларида ўлгандан кейин, расм бўйича, хотинларини тасодифий зиноликка тушиб қолишдан сақлаб, (хотинлар) хоҳласин ё хоҳламасин, бари бир, уларни куйдириб юбориш одати бор. Улардан ҳеч бирини тирик қолдирмайдилар. Фақатгина қари бўлса ёки болалик хотин бўлиб, болалари уни хатога тушишидан сақлашга кафил бўлсалар, шундагина ўлдирмай қолдирадилар.

Ҳиндларнинг никоҳ қонунларида бегоналарга уйлашиш қариндошлардан ортиқроқдир. Насабда узоқ бўлган қариндошлар насабда яқин бўлганларидан ҳам ортиқдир... Насл тарқалишда узилмасдан (кетма-кет) туғилиш билан беш қорин айланса, шу вақтдагина ҳаромлик кўтарилиб; шунда ҳам қораланиб, макруҳлик қолади.

Болалар эса отасининг табақасига мансуб бўлмай, балки онасининг табақасига мансуб бўлади. Масалан, агар браҳманнинг хотини браҳман бўлса, туғилган бола ҳам браҳман бўлади, агар шудра бўлса, бола ҳам шудра бўлади. Лекин бизнинг замонамиздаги браҳманларга ўз табақасидан бошқаларга ўтиш ҳалол бўлса ҳам, уни қилмайдилар ва уйланишда бошқа табақаларга ўтмайдилар.

Никоҳ ва жинсий алоқа хусусидаги расвогарчиликларнинг ҳозирда ҳам, жоҳилият замонларида ҳам юз берганлиги учратилади. Чунки Панчхар районидан то Қашмир яқинигача чўзилган тоғларда яшовчилар эса туғишган биродарларнинг кўплашиб битта хотин тутишларини ҳам лозим ва фарз деб биладилар.

Жоҳилият замонида араблардаги никоҳ турлича бўлган. Масалан, арабларнинг бири ўз хотинига фалончини айттириб келиб, у билан жинсий алоқа қилгин, деб буюрар эди. Сўнгра боланинг улуғвор бўлиши учун ҳомиладорлик кунларида у киши хотиндан узоқлашар эди. Ҳиндлардаги никоҳнинг учинчи тури ҳам худди шундай.

Жоҳилият даврида араблардаги никоҳларнинг яна бир тури шуки, арабларнинг биттаси бошқа бирига, хотинингни менга бер, мен хотинимни сенга бераман, деб ва шундай қилиб иккаласи хотинларини алмаштиришар эди.

Яна ўшандай никоҳлардан бири: бир неча кишилар битта хотинга жинсий алоқада бўлишар эдилар. Хотин туққач: боланинг кимдан бўлганини билса, у кишига берар эди. Билмаса, одамнинг кўринишидан фаросат билан насабини биладиган кишилар боланинг отасини танитар эдилар.

Яна шундай никоҳлардан мақт никоҳи бўлиб, бу эса отасининг ёки ўғлининг хотинига уйланишидир; бу ҳам арабларда бор эди. Бундан туғилган болага Зайзан деб исм берилган. Яҳудлар ҳам шу каби никоҳдан узоқ эмаслар. Улардан бирининг биродари ўлиб, ундан бола қолмаса, унинг хотинини олиб, ундан бола туғдириб биродарининг номи оламдан унутилиб кетмаслиги учун болани ўзига эмас, ўлган биродарига тегишли ва унинг насли деб билиш (яҳудларга) фарз қилинган. Шундай иш қилган кишини ибронийлар ёбхом деб атайдилар.

Мажусийларда ҳам шундай бўлган. Падашвор-Гершоҳ, Бобак ўғли Ардашер қилмаган гуноҳни қилди, деб даъво қилганида, олов ходимларининг улуғи «Тавсар»да ҳалиги Падашворнинг даъвосига жавобан юборган мактубида форслардаги хотин алмаштириш тартиби мана шундай кўрсатилган: «Бир киши ўлсаю, ундан бола қолмаса, қаралади: агар у кишининг хотини қолган бўлса, ўлганнинг исми билан унинг энг яқин кишига никоҳлаб берилади. Агар хотини қолмаган бўлса, унинг қизи ёки яқин қариндошидан бир хотин шундай никоҳлаб берилади. Агар у кишининг уруғидан ҳеч бир хотин киши топилмаса, молига меросхўр бўлган эр кишилар чақирилиб, шуларнинг орасида ёш бола бор бўлса, шу бола ўша ўлган кишининг боласи деб ҳисобланади. Шундай ишга бепарволик қилганини, сонсиз кишиларни ўлдирган, деб саналади. Чунки у то дунё тугагунча ўлган кишининг наслни, уни эслашни тўхтатган бўлади.»

Шу ёмон одат қаршисдаги ҳақ йўлнинг ҳусни билинсин ва бунга солиштирилганда ноҳақ йўлнинг ёмонлиги кўпроқ кўринсин, деб шуни ҳикоя қилдим.

Усимлик ўзида ушлаб турадиган озгина ғизо билан кифояланади, ўша ғизо дарров ҳазм бўлмайди, ўсим-

лик шу билан қаноат қилиб ўз жонинда жилмай туради. Озиғи эса ҳар томондан келиб туради. Ўсимлик бу озиқни то илдизгача чўзилган сувдек нозик томирлари орқали тортиб олади, қуёш сабабли булган ҳаво иссиқлиги ўсимлик шохларидан рутубатларни кўтаради. Шунда ўсимликнинг қуйиларида — илдизда ҳосил бўлган барча нарса шохларининг юқориларига тортилади ва у орқали ўсади. Кейин эса озиқ аслида нима учун яратилган бўлса, ўшанга ўтиб, япроқ, гул ва мева шаклига айланади.

Севишли нарсаларга машаққат билан ва яхшиликка эса узига севишли бўлган нарсаларни (бировга) сарф қилиш билан эришилади. Шундай бўлгач, инсоннинг ҳисларидан иккитаси ажратилиб олинди. Бу (эшитиш ва кўриш) иккаласи махсусотдан маъқулотга (Махсусот—ҳис билан билинадиган нарсалар, яъни дунё. Маъқулот ақл билан билинадиган, кўринмас нарсалар) ўтишда (бир) нарвон хизматини ўтайди...

Бани Рабиа (қабиласидан бўлмиш) шоир Аъшо шундай деган:

«Гўё қалбим кўзим кўрган, қулоғим эшитган нарсани билувчининг икки ёнидадир».

Бу билан Аъшо ўша иккала сезги органлари орқали ҳосил бўлган билимни айтмоқчи бўлади. Шоир буни мия билан боғламай, юрак билан боғлаган. Чунки бу кўпчилик ўртасидаги машҳур қарашдир...

Абу Таммом дейди:

«Ҳамма ҳакимларнинг айтишича, эр кишининг тили — юраги хизматчиларидандир».

Жамил ал-Азарий дейди:

«Хурсандчилик манзилида бўлсак ҳам, қулоқ ва кўздан қўрқиб турамиз». Чунки бу икки орган кузатувчи саналади. (Қулоқ сезгиси) тешиги роғаларни кузатиб

қулоқ солади ва то ундан яширин нарсани билмагунча тинмайди.

Неъматнинг қадри у йўқолгандан кейингина билинади. Шунинг учун бу хосса (эшитиш)нинг фазилати ҳам унинг йўқлиги орқали ва гарангни кўриш сезгиси қолмаган кўрга қиёс қилиш орқали билинади.

Қолган ҳисларга келганда, улар нафсга нисбатан баданга мос келадилар. Гарчи инсон у сезгиларда ўз тафаккури ва мулоҳазасини ишлатиб, улар билан сезиладиган нарсаларда энг ниҳоятга етса ҳам, у сезгилар нафсдан кўра баданга, инсонийликдан кўра ҳайвонийликка мувофиқ ва мосдир.

Христианларнинг бу гуруҳи салиб (крест)ни улуғлаш нишида кўпинча турли кўзбўямачилик ва сохталикларни қўллайдилар... «Яна улар: «Мусонинг пайғамбарлик далили унинг ҳассаси эди, ҳасса — узунчоқ чизиқ. (Исо) Масих келгач, у ўз ҳассасини (Мусо ҳассаси) устига ташлаган эди, бундан салиб (крест) вужудга келди. Мусо шарияти Масих (яъни Исо юзага) келиб комил бўлди. Комил нарса ортиқчаликни ҳам, камчиликни ҳам қабул этмайди. Бунга далил шуки, агар салиб устига қайси томондан бўлса ҳам, учинчи бир асо ташланса, бундан (арабча) «ЛО»—«йўқ» деган ҳарфлар ҳосил бўлиб, «ортиқчалик ва камчилик йўқ» деган маъно англашилади»,— дейдилар.

Бу мусулмонлардан турли изоҳлар билан машғул бўлувчи бир гуруҳнинг мана шундай тутуруқсиз гапларидан бошқа нарсага ўхшамайди. Улар «Муҳаммад» исминини¹⁰ инсон сувратига ўхшатиб, «мим» ҳарфи инсоннинг боши каби, «ҳо» — бадани каби, иккинчи «мим» қорни каби, «дол» — икки оёғи каби, дедилар¹¹.

Гумонимча, бу гуруҳ бош ва қоринни баробар кў-

ришларига, бадандан ўсиб чиққан ҳамма аъзолар сонини ва насл вужудига восита бўладиган аъзони унутишларига қараганда тасвирлашни билмайдилар. Эҳтимол улар эрларни эмас, аёлларни кўзда тутгандирлар. Уларнинг бир ҳарф камайтирилганда, ёки бошқа бири орттирилганда унинг шакл сувратлари «Муҳаммад» сувратига ўхшайдиган «Ҳамид», «Мажид» ва бошқа шу каби исмлар ҳақида нима дейишларини билсам эди! Агар бу исмлардан бири уларга ўхшатган нарсага ўхшатилса, албатта, кулги ва масхара бўлиб чиқар эди.

Бундан ҳам қизиқроғи шуки, христианларнинг ўша гуруҳи салиб эътиқодини дуруст дейишда пиёнгул чўпини далил келтирадилар. Бу чўп кесилса, кесилган жойи сатҳида салиб шакли ҳосил бўлади; ҳатто христианларнинг баъзиси, шу чўпдаги шакл ўша (Исо дорга михланган) замондан бошлаб кўринган ва тутқаноқ касалли киши бўйнига ошиш фойдали ва у ўликларнинг тирилишига далолат беради, деб даъво қиладилар. Ахир у кишилар тиб китобларига қарамайдиларми, фазилат эгаси Жоли нус (Гален) ўз китобларида ҳикоя қилган Масиҳ замонида олдинги кишиларнинг шу чўп ҳақидаги сўзларини эшитмайдиларми?!

‘Нафс ва табиатнинг табиий нарсаларга бўлган таъсирларини ўзининг турли эътиқодларига — гарчи эътиқодлари бир-бирига қарама-қарши бўлса ҳам — далил келтирувчи ўз даъвосига мувофиқ далиллар, мурод ва мақсадга мос мисолларга дуч келади. Лекин қиёс қилинувчи нарса билан қиёс учун олинувчи нарса орасини, бирлаштирувчи бир сабаб бўлмаса, у далил ва мисоллар қабул этилмайди. Зеро зид нарсаларда иккиталик мавжуд, ўсимлик баргларининг кўпида ва унинг

донларида учталиқ топилади... гиёҳ пояларида, аксар гулларининг баргларида ва томирларида бешталиқ; олтиталиқ эса (нарсаларнинг) айланаларида табиийдир ва асалари уялари, қор бўлаклари (шаклида) мавжуддир.

Шунга ўхшаш нафс ва табиат ҳодисаларидан иборат табиий нарсаларда, айниқса гиёҳларда ва уларнинг гулларида (юқорида айтилган) ҳамма сонлар топилади. Албатта, ҳар бир алоҳида жинсдаги гуллардан ҳар бир жинснинг барглари, баргларининг бандлари ва томирлари алоҳида сон билан хослангандир. Агар ҳар бир эътиқод эгаси гулларнинг бир жинсини ўз эътиқодига далил қилса, бу қабул этилсагина мумкин бўлади.

Шунингдек, конларда ажойиб табиий нарсалар учрайди. Ҳикоя қилинишича, Байтулмақаддасда масжид хужрасида бир тошда «Муҳаммад — худонинг элчиси» деган сийқа ёзув бор эмиш. Яна шу масжиднинг қибла томони орқасида бир оқ тош бор экан, унда «Бисмиллоҳи Раҳмон-у-Раҳим», «Муҳаммад расулиллоҳ» («Меҳрибон ва раҳмдил тангри номи билан, Муҳаммад — худонинг элчиси»), деб битилган эски ёзув бор эмиш.

Дуруст, гуллардаги хусусиятларда ажабланиш ўрни бўлган шундай бир нарса бор: улар очилганда атрофи давралаи бўлган баргларининг сони кўпинча геометрия қоидаларига мосдир. Аксар аҳволда у конус шаклисимон бўлақларга бўлиш билан эмас, геометрия усули билан топиладиган ватанларга мувофиқ бўлади. Гуллар орасида барги еттита ёки тўққизта бўлган биронта гулни зўрға топасан, чунки ундай (сонли барг)ларни донрада геометрия усули билан тенг қобирғали (учбурчак) қилиб ишланиши мумкин эмас, балки (барглари) учта, тўртта, бешта, олтита ва ўн саккизта бўлади.

Бу кўпроқ, учратиладиган ҳолат бўлиб, аҳён-аҳёнда

еттиталик ва тўққизталик жинс топилиши ёки (юқорида) айтилган турлар орасида — гарчи табиат жинслар ва турларни ўз ҳолича сақласа ҳам — шундай сондаги барглилар топилиши мумкин. Агар сен бир анор дарахтадаги анорлардан биттасининг доналарини санасанг, албатта, бошқаларининг доналари ҳам ўша саналган доналар сонига баробар чиқади. Бошқа нарсалар ҳам шундай.

Одамгарчилик (мурувват) кишининг ўзи, уруғ-аймоғи ва ўз аҳволига таъсир этиш билан чекланади. Мардлик эса (футувват) ундан ҳам устун туриб, ўзидан ташқарига ҳам ўтади. Мурувватли мард киши ўзидан ва ўзиники эканлигига ҳеч ким тортишиб ўтирмайдиган нарсадан бошқасига эгаллик қилмайди.

Агар у одамларнинг осойишталиги деб машаққатига чидаш берса, зиқналик қилмасдан бошқалар маҳрум бўлиб, ўзида бор нарсалардан бировларга берса, мана бундай одам ўшандай кудурат билан шуҳрат топган мард киши саналади; у ўзининг ҳалимлиги, мулойимлиги, иродаси мустаҳкамлиги, чидамлилиги, камтаринлиги туфайли улуғворлиги билан танилиб, гарчи у шу мартабага, унинг аҳлидан бўлмаса ҳам, олий даражага кўтарилади. У насл-насаб жиҳатидан эмас, балки ҳақли равишда ҳурмат қилинади.

Бу худди Жаҳза ал-Бармакийнинг айтганига ўхшаб кетади: Басрада бир киши бўлган экан. У ҳар куни уйдан чиқмоқчи бўлса, ўзининг энг яхши кийимини кийиб, чопқир уловини миниб, одамлар ҳожатини чиқаришга уринар экан. Ундан бу ҳақда: нега шундай қиласан, деб сўрашса, у шундай деб жавоб берибди:

«Мен кўзадан энг яхши шарбатларни ичиб лаззатланганман. Ҳатто (бу шарбатни) энг шуҳратли баста»

корнинг торлари чертилган ажойиб пайтларда ҳам ичганман. Уларнинг овозлари худди дарахтлардаги хушозвон қушларнинг ажойиб нағмаларига ўхшаб кетган. Лекин бу хурсандчилигимнинг ҳаммаси ҳам ҳеч қачон мен бирор кишига яхшилик қилиб, унинг дўстлар уртасида менга билдирилган миннатдорчиликдан олган хурсандчилигимга етмайди».

Шунинг учун мардлик (футувват) шод-хуррамлик, хайр-саҳоват, ифбатлик, азиятдан тийилиш билан таърифланган.

Баъзан жуванмард киши бир ишга ҳаддан ташқари киришиб кетади. Бу киришганда шундай бўладики, бошқанинг мулкни (ўзиникига нисбатан) ортиқча кўриш сезилади. Бунда у ор қилганидан ҳатто ўзини ўзи қурбон қилишга ҳам бориб етади ёки (узига рўбарў келган) зулми даф қилишга ёки қўни-қўшниларнинг ҳақини муҳофаза қилишга ўтади.

Бу қаҳрамонлик араб дарвешлари орасида айтилиб юриладиганлар қаҳрамонлигига ўхшаб кетади. Улар ўз меҳмонлари ва қўшниларига ўзларини фидо қилганлар. Ҳатто бу ишлари билан улар ақлсизликка ё жинниликкача бориб, чодир теварагига қўнган чигирткани ҳимоя қилиб, уларни овлашга қарши жанг қилганлар.

Баъзилар бўлса, Хотам ат-Тойига ўхшаб ўз жонига қасд қилиб бўлса ҳам душманига нисбатан саҳоват ва шафқат кўрсатади. Ҳатто Хотам ат-Тойи ўзини ўзи алдаб, найзани душманга бериб, ўзини ҳалок этишга яқинлаштирган ва душманнинг жони танидан узиладиган пайтда (душман Хотамдан) найзани беришни (алдаб) сўраган ва Хотам бўлса писанд қилмай, душман тилагини рад қилишга кўнгли бормай, найзасини душманга тутқазган.

Ёки бўлмаса Каъб ибн Мома ал-Айёдийни олинг. У ўз улушига тушган сувни «биродаринг ан-Нумайрига

ичир», деганида, ўзи ичмай, унга берган ва ўзи бўлса ташналикда ҳалок бўлган.

Бир шоир айтган:

«Ўзини қурбон қилиш — қурбонликнинг энг охириги чегарасидир».

Бошқа бир шоир шундай деган:

«Эрталаб нонуштасини қилиб, кечқурун шомлигини ичиб юрганни марди мардон деёлмаймиз. Марди мардон шундай одам бўладики, эртаю кеч душманга зарару, дўстга фойда келтиради».

Али ибн ал-Жаҳм бўлса шундай деган:

Яхши кишида мол — дунё бўлмаслиги ор саналмайди.
Лекин унда яхшиликка интилиш тугаса, бу уят

саналади.

Яъни бу ерда биринчи сатр билан у мардлик (футувват)ни айтмоқчи, чунки унга қўли очиқлик пур неъматлик билан эришилади. Баъзан мардликка эришишдаги ижтиҳод чалкаш бўлиб қолади. Шунинг учун ўз истагига эришишга тақдир ёрдам бермаган кишига маломат қилинмайди.

Иккинчи сатрда эса мурувват кўрсатишни айтмоқчи бўлади. Чунки ҳур кишиларнинг олижаноблик ҳислатлари хўрликдан ўзини сақлайди ва пасткашликдан асрайди.

Бундайлар ўзининг баҳузурлигини илож борича кўрсатишга ҳаракат қилиб, қийналганини яширади. Ҳатто уларнинг аҳволини билмаганлар уларни бойга йўйишади, чунки уларнинг сарф-харажатдаги бемалолчилигини, бадани, кийими, тозалигини кўриб, худо берган ўз ризқига бошқаларни шерик қилганини кўриб, уни бой деб ўйлайди.

Балки ал-Жайҳоний «Йўллар ва мамлакатлар китоби»да ҳикоя қилган Қайравон жомеида жойлашган ва

нимадан ишлангани номаълум икки устун ҳолати ундан ҳам таажжубли. Ал-Жайҳонийнинг айтишича, ҳар жума куни қуёш чиқишидан олдин ўша икки устундан сув оқиб турар экан. Бунинг ажабланидиган жойи жума куни бўлишидир. Агар «умуман ҳафтанинг бир кунида» дейилса эди, бошқа гап эди, лекин жума кунига шарт қилиниши бундай тушунишни кўтармайди.

Мен Абу-л-Аббос Эроншаҳрийдан бошқа оғишмай ва икки юзламачилик қилмай, ҳақиқатни тўғри ҳикоя қилган бирон кишини билмайман. Чунки у киши ўз китобида бирорта ҳам динга тарафдорлик ёки қаршилиқ қилмаган. Балки динлар ҳақида асар ёзишда ўзича бир йўл ихтиро қилган ва бундай асар ёзмоқчи бўлган бошқа кишиларни ҳам шу йўлни тутишга чақирган.

Икки доира ёки иккита сфера орасида — марказ бирлиги бўлмаса — бир-бирига ўхшашлик ва паралеллик бўлмайди. Ер маркази осмон марказида, шунинг учун Ернинг турган жойи осмон ўртаси бўлади.

Табиатшунос инсон ўзининг энг юқори даражадаги камолига эришиш учун ўзидаги паст бўлмиш — ҳайвоний сифатларига янги сифатларнинг қўшилиши натижасида эришди, дейишади. Бу билан улар одамнинг бир турдан иккинчи турга ўтиб, инсонлик даражасига олиб келган ва унинг асли табиатига ишора қилмоқчи бўладилар. Лекин улар одамни итдан отга, кейин маймунга, ниҳоят ҳайвондан инсон даражасига етгунча ундан устун келиб етилганига ишора қилмоқчи эмаслар.

●

Ҳиндларнинг хатларига келсак, айтилишича, у эскириб унутилган, ҳеч бир киши бунга аҳамият бермаган, ниҳоят, улар саводсиз бўлиб қолганлар. Бу ҳол уларни жуда жоҳил қилиб, илмдан жуда узоқлаштирган. Охиrqоқибат Вьёса ибн Парошара улар ишлатаётган элликта ҳарфни ижод этган. Уларча, ҳарфга акшара деб исм берилади. Ҳиндлардан баъзисининг айтишича, аввалда ҳарфлари жуда оз бўлиб, кейин кўпайган. Шундай бўлган бўлиши мумкин, балки шундай бўлиши ҳам керак.

Асезас фан ва ҳикматни (дунёда) абадий қолдириш учун ўн олтита рақам (ҳарф) шаклини кўрсатди. Бу Бани Исроилнинг Мисрга ҳукмронлик замонида эди. Сўнгра Кемуш ва Агенон ҳалиги ҳарфларни юнонликларга олиб келди. Юнонликлар уларга тўртта ҳарф қўшиб, йигирмата қилиб ишлатдилар. Суқрот заҳарланган кунларда Симонидес у ҳарфларга яна тўртта ҳарф қўшди. Шундай қилиб, афиналикларнинг ҳарфлари ўша пайтда йигирма тўрттага етди. Ғарб тарихчиларининг фикрича, бу Ардашер ибн Доро ибн Ардашер ибн Кураш замонида эди. Ҳиндлар (алифбесиди) ҳарфларнинг кўп бўлишига сабаб (биринчидан) ҳар бир товушнинг унли (товушдан) кейин келишига ёки икки ундош орасида бўлишига, ё ҳамзадан кейин келишига, ё ҳаракат миқдоридан кўра камроқ чўзилишига қараб, ўзига маҳсус белгиси (ҳарфи) борлигидир; иккинчидан, бошқа тилларда топилмайдиган ундош (товуш)ларнинг уларда бор бўлишигидир. Ундай товушлар бизникига яқин эмаслар. Бу хил товушларни бизнинг сўзлаш қуролимиз (яъни тилимиз) камдан-кам талаффуз қила олади; чунки тилимиз бундай талаффузга одатланмаган; ҳатто қулоқларимиз улардаги бир-бирига яқин икки хил товушларнинг орасидаги айирмани кўпинча сезмай қолади.

Ҳиндларнинг ёзувлари юнонлар одати сингари чапдан ўнгга қараб ёзилади. Ёзувимиздаги қоидага кўра, ҳарфларимизнинг бошлари юқорига кўтарилиб, думлари қуйига тушади. Лекин улардаги қоида шуки, (бир йўлдаги) ҳамма ҳарфларнинг юқори томони тўғри чизикда текис бўлиб, ҳарфнинг ўзи ва унинг шакли ўша тўғри чизикдан қуйига туша беради. Ана шу қоидага ҳилоф равишда, бирон ҳарф тўғри чизикдан юқорига кўтарилса, бу наҳв (грамматика) фанга тегишли белги бўлиб, ўша ҳарфнинг қандай талаффуз қилинишини кўрсатади.

Ҳиндларнинг машҳур хатлари сиддҳа — мотрика деб аталади. Кўпинча, шу хат Қашмирга нисбат берилиб, Қашмир хати дейилади. Шундай қилиб, ёзув кашмирликлар ёзувачадир. Баронаседа ҳам Қашмир ёзувига мувофиқ ёзилади. Баронасе ва Қашмир ҳиндлар илмларининг иккита мадрасасидир. Маҳядешада, яъни мамлакатнинг ўртасида — бу Канавжнинг ҳамма томон айланаси бўлиб, шу айлана Оржоварта деб ҳам аталади ва Молова чегараларида ҳам ноғора деб аталадиган хат ишлатилади. Бу хат ҳалиги сиддҳа-мотрика хатидан фақатгина шаклда ажралиб туради. Яна ардҳаногаре дейиладиган хат ишлатилади. Бунинг маъноси ярим ноғора демакдир. Чунки бу хат икковининг қўшилишидан вужудга келган. Бҳотияда ва Синднинг айрим шаҳарларида шу хат билан ёзилади. Улардан кейин Малшоре хати Синднинг жанубий соҳил томонида — Малвашава юритилиб, Баҳманвада эса сайдҳава хати ишлатилади. Бу ҳозир ал-Мансурадир. Карната хати Карнатдешада ишлатилади. Каннара деб машҳур бўлган аскарлар шу ердан олинади. Андҳре хати Андҳрадешада, гауре хати Пурвадешада, яъни мамлакатнинг шарқий қисмида, бҳайкшуке хати Удунпурда, яъни мана шу (биз турган) ерда ишлатилади. Бу буддҳа хатидир.

«Хабар кўз билан кўргандек бўлмайди», деган кишининг сўзи жуда тўғридир. Чунки кўриш, кўринган нарсанинг ўзи бор пайтида ва ўз жойида турганида қаровчи кўзининг уни учратишидан иборатдир. Хабарга ёлгон-яшиқлар қўшилмаганда, у кўришга нисбатан ортироқ ўринда турган бўлар эди. Чунки кўриш ва қараш пайти нарса бор вақтнинг бир бўлаги билан чекланади. Хабар эса нарсанинг (қаровчига) кўринган вақтдан илгари ўтган ва кейин келадиган ҳолларидан дарак беради; ана шунинг учун хабар бор нарсалардан ҳам, йўқ нарсалардан ҳам дарак бераверади. Ёзиш хабар турларининг бири бўлиб, уни бошқа турлардан кўра шарафлироқ санаш мумкин; қаламнинг абадий излари бўлмаганда, миллатларнинг хабарларини қандай билар эдик?!

Сўнгра, одатда бўлиши мумкин бўлган нарса ҳақида берилган хабар бир хилда (фарқсиз) рост ва ёлгон бўлаверади; хабар, хабар берувчилар сабабли, ростлик ва ёлгонлик тусини олади. Чунки одамларнинг мақсадлари хилма-хил; халқлар ўртасида тортишиш ва талашиш кўп.

(Масалан бир киши ўз жинсини улуғлаб ёлгон хабар тарқатади, бундан мақсади ўзини кўрсатиш бўлади, чунки унинг ўзи ўша жинсдан келиб чиққан бўлади; ёки ўзини кўрсатиш мақсадида бошқа зид бир жинсни айблаб, ёлгон гап ёяди, чунки у шу билан (зид жинс устидан) ғалаба қозонган ва ўз истагига эришган бўлади.

Бу икки хил хабарнинг, ёмон истак ва газаб тақозосидан келиб чиқишлиги маълум.

(Иккинчи бир киши эса) ўзи севадиган бир табақага миннатдорчилик билдирмоқчи бўлиб ёки ёмон кўрадиган бир синфни хафа қилмоқчи бўлиб, улар ўртасида

ёлгон хабар тарқатади. Бу хил (хабар тарқатувчи) аввалги хабар берувчи мухбирга яқин бўлади. Чунки у бу хабарни дўстлик ёки душманлик натижасида тарқатган бўлади.

(Шунингдек) учинчи бир киши ўзининг паст табиатлилиги сабабли бирон яхшиликка эришиш ёки ўзининг юраксиз ва қўрқоқлиги сабабли ёмонликдан қутулиб қолиш учун ёлгон хабар тарқатади.

Шундай кишилар ҳам бўладики, уларнинг табиатига ёлгон хабар тарқатиш ўрнашиб қолиб, гўё унга шу вазифа юклангандек бўлади ва ёлгон хабар тарқатмасдан тинчиёлмайди. Бу, ёмон хоҳишлардан ва табиатига бузуқ фикрларнинг жойлашганидан келиб чиқади.

Баъзи киши (ёлгон хабар тарқатувчига) тақлид қилиб, билмасдан ёлгон хабар тарқатади. Гарчи улар кўп бўлса ҳам ёки бир гуруҳ кетидан бир гуруҳ (шу таҳлилда) кетаверса ҳам бу хабарчилар биринчи марта атайлаб ёлгон хабар тарқатган киши билан энг кейин бу ёлгон хабарни эшитувчи оралигида воситачи бўладилар; орадан тақлидчиларни тушириб юборилса, биз санаб ўтган ёлгончиларнинг ўша аввалги биттаси қолади, холос.

Ёлгончиликдан четланиб, ростгўйликка ёпишган кишини бошқа одам у ёқда турсин, ёлгончининг ўзи ҳам севиб мақтайди. Ахир «ўз зарарингизга бўлса ҳам рост гапиринг» дейилган-ку.

Кўпчилик томонидан ботирлик деб танилган хулқ, яъни уруш майдонларида баҳодирлик ва турли ҳалокатларга учрашни писанд қилмаслик ўша шижоатнинг бир туридир. Аммо унинг ҳамма турлари ичида энг юқори даражали бир хили — тўғри сўзни сўзлаш ёки тўғри ишни қилишда ўлимни писанд қилмасликдир. Ҳамманинг табиатида, адолат бевосита севикли ва ҳамма унинг яхшилигига қизиқадиган бўлгани каби, ростгўйлик ҳам

шундай; лекин ростгўйликнинг ширинлигини тотмаган ёки ширинлигини билса ҳам тотишни истамайдиган киши уни севмайди.

Демак, ёлғончилик кишини адолатдан юз ўгиртиради; зулм, ёлғон гувоҳлик, амонатга хиёнат қилиш, бошқалар мулкларини ҳийла билан босиб олиш, ўғрилик, дунё ва халқнинг бузилишига сабаб бўладиган бошқа ёмон хулқларни кишига яхши қилиб кўрсатади.

Мен устозга: «Ўз мазҳабига рақиб бўлган ва қарши кишилар йўлини ҳикоя қилишда шундай йўл тутмайдиган киши кам учрайди», дедим. Бундай йўл тутиш турли мазҳаблардан бир динда тўпланган кишиларда равшанроқ кўринади, чунки у мазҳаблар бир динда тўпланганидан бир-бирига яқин ва аралаш бўлади. Аммо турли миллатлардан, айниқса, асос ва шохобчаларида бир-бирига ҳамкорлиги бўлмаган динлардан келиб чиққан мазҳабларда бундай йўл тутилганлиги билинмайди ва маҳфийроқ кўринади. Чунки ундай мазҳаблар бир-биридан узоқ ва уларнинг ўрганиш йўли бекиқдир. Бизда мавжуд турли мақолалар китоблари (яъни тўпламлари), ҳар хил эътиқод ва динлар ҳақида ёзилган асарлар фақатгина шундай нарсаларни ўз ичига олади. У асарлардаги аҳвол ҳақиқатини билмаган киши агар фазилат арбоби бўлса, уларни ўқиганида бундай эътиқод аҳли ва у эътиқодлардан воқиф кишилар олдида уялишдан бошқа фойда ҳосил қилолмайди; агар паст табиатли киши бўлса, у мазҳабдагиларга ёпишиб олиб, оёқ тирашнинггина ҳосил қилади. Аҳвол ҳақиқатини билган киши, у китобларни ишониб ва эътиқод қилиб эмас, балки вақт ўтказиш ва лаззатланиш учун эшитиладиган тагсиз қисса ва афсоналардан чиқариб олишга ҳаракат қилади...

Умрим тугаб энди сопол обдаста ва тоғора тайёрлашдан бошқа илож қолмаган эди. Лекин биргина нар-

са учун узоқроқ яшашим керак эди, у ҳам бўлса, шу қўлимдаги нотаом асарларни тугатиш ва оққа кўчирилмай қолганларни кўчириш эди.

«Қонуни масъудий» китоби ёзилган асарлар орасида замонлар ўтса ҳам бақолироқ маконлар алмашинса ҳам саботлироқ бўлади. Бу китобда ўзимдан олдинги ижтиҳодли фозиллар йўлларига юрмадим — улар, асарларини мутолаа қилиб зижларини ишлатувчиларни иккиланиш уловларига юклаб тақлид ҳукмларида ҳайронликда қолдирганлар, уларни ўз зижларининг вазиятлари билан чеклаб қўйганлар, ёрдам олинадиган яхши йўлни кўрсатмай, қандай асосга кўра иш қилганларини улардан яширганлар; ҳатто ўзларидан кейингиларни баъзи вазиятларда сабаб текшира бошлашга ва баъзиларида ўзларини танқид қилиб хатога нисбат беришга муҳтож қилганлар, чунки улар кўрсатган ҳар бир янглиш (амал) исботсиз бўлгани сабабли янглиш ҳолида қолаверган ва улардан кейин ўша асарларни ишлатган кишиларнинг исботлаш йўлини топишлари кам бўлган.

Мен ҳар бир инсоннинг ўз санъатида амалга ошириши лозим бўлган ишни қилдим. У эса: ўзидан олдинги кишининг — ижтиҳодини миннатдорчилик билан қабул этиш, у ижтиҳодда бирор ҳалал борлиги маълум бўлса — айниқса (планеталар) ҳаракатлари миқдорларининг худди ўзини билиш мумкин бўлмаса — қўрқмай уни тузатиш ва равшан бўлган фикрни ўзидан бир қанча вақт кейин келувчи кишилар учун эсдалик қилиб қолдиришдир. Мен ҳар бобдаги ҳар бир амал ёнида унинг иллат ва сабабларини келтирдим, фикрловчини ўзимга тақлид қилишдан узоқлаштирадиган, тўғри иш қилган бўлсам, тасдиқлайдиган, агар янглишган ёки ҳи-

собда саҳв қилган бўлсам уни ислоҳ этадиган амалиёт баён қилишни устимга олган эдим, уни адо этдим. Чунки бир ҳукмнинг далили баданнинг жони ўрнидадир. Бу икки тур (тасдиқлаш ва ислоҳ қилиш) билан ҳақиқий илм ҳосил бўлади, чунки жон ва бадан мажмуи билан инсон шахси комил суратга кўринганидек, дадил ва аниқлик ҳақиқий илмга ёндошдир.

НАҚЛЛАР
ВА
ШЕЪРЛАР

У Қ И Д И

Бировнинг менга: «Бир одамни илон чақиб ўлган, ўлганидан кейин уни азайимхон ўқиди, у одам тирилиб бошқалар сингари дунёда тентираб юрибди, бунни ўзим кўрдим», деганини эшитдим. Бошқа бирининг: «Илон чаққанидан ўлган бировни кўрдим, уни азайимхон ўқигач, ўрнидан туриб сўзлади, васият қилди, кишиларга омонат қўйган нарсаларининг белгиларини айтиб танитди, овқат ҳиди бурнига киргач, ўша ерда ўзидан кетиб, ўлиб қолди»,— деганини эшитдим. Наҳот, одамлар шуларга ишонишса!

Шу хил нарсаларга инонмаслик тўғрисида одамларга нима дейишимни билмайман.

М У М И Д И Ш

Агар шўр сувли қудуқларга ўша соат ёки бошқа вақтда яхшилаб қуритилган мумдан бир неча ратл ташланса, сувлардаги шўрликнинг камайиши мумкин. Буни тажрибачилар айтдилар, ҳатто улар: «Агар мумдан нозик бир идиш ясаб, денгиз сувига ташланса ва унинг оғзи очиқ бўлиб, сув унинг оғзига чиқмайдиган бўлса, унинг ичига сизиб ўтган сув, албатта, ширин бўлади»,— дейдилар. Агар шўр сувларга (ҳажм жиҳатдан) улардан кўпроқ ширин сув аралашса, албатта у кишиларнинг айтганлари ҳақиқат бўлади. Чунончи, Тиннис кўлининг суви куз ва ёзда унга Нил суви кўп аралашганидан ширин, бошқа вақтларда кам аралашганидан шўр бўлади.

ТОШ ТАГИДАГИ СУВ

Эшитишимга қараганда, Яманда сув чиқариш учун гоҳо ерни ковлар эканлар, агар шунда катта бир тошга

дуч келиб, унинг остида сув борлигини аниқласалар, тошни бирор нарса билан уриб кўрар ва унинг товушидан сувнинг миқдорини аниқлар эканлар. Кейин тошни тешиб қарар, агар сув тоза бўлса, қаерга чиқа олса, шу ерга чиқарар, хавфли бўлса, тешикни дарров ганч ва оҳак билан маҳкам бекитиб, ковлаган жойни аввалгисидек кўмиб қўяр эканлар, чунки бундай сувлардан «ал-Арим сели»¹³ каби хавф туғилиши мумкин.

Х У Ш Б Ё Й С У В

Мисрда бир тоғ этагида ибодатхона яқинида «Пок» деб машҳур бўлган ҳовуз бор. Бу ҳовузга тоғ тагидаги булоқдан ширин хушбўй сув оқиб туради. Қачон бирор исқирт, ифлос, кир одам унда ювинса, сув таъми ўзгаради, бадҳид бўлади. То суви бўшатилиб тозаланмагунча, ўшандай ҳид чиқаверади, тозаланса хушбўйликка қайтади.

К У Ч М А Ж О Й

Сарандиб (Цейлон) кўрфазида дарёга шўнғиб, марварид олиб чиқиладиган жой бор эди, бизнинг замони-мизда бу йўқ бўлиб қолди. Кейин у Суфала занжийлари мамлакатининг қуйисида шундай жой пайдо бўлган. Бу жой илгарилари бўлмаган экан, шунинг учун бу жой Сарандиб кўрфазидан Суфалага кўчиб келган, дейишади.

«МАЙМУНЛАР ТОҒИ»

Ҳиндистонда Киҳкинд — «Маймунлар тоғи» бор. Маймунларнинг подшоҳи ҳар куни подалари билан чиқиб, ўзлари учун тайёрлаб қўйилган жойларга келар эканлар. У ернинг одамлари маймунлар учун гуручдан овқат пишириб, барглар устига қўйиб, уларнинг келади-

ган жойларига олиб борар эканлар. Улар овқатни еб, ўрмонларга қайтиб кетар эканлар. Агар бепарволик қилиб овқат берилмаса, маймунлар кўпайиб келиб, у ер халқини ҳалок қилар экан.

ОЧНИНГ ҚОРНИНИ ТЎЙҒАЗ

Халифа Умар ибн Абдулазизнинг ўғли Абдуллоҳ минг дирҳамга бир қимматбаҳо тошни сотиб олганини эшитиб қолиб, ўғлига хат ёзибди: «Менга етиб келган хабарга қараганда, бир узук олибсан. Сенга насиҳатим шу, дарҳол ўшани сотиб, унинг қийматига мингта очнинг қорнини тўйғаз. Ўзингга бўлса кумушдан узук қилдир, унинг кўзи ҳам ўзидан бўлсин».

Абдуллоҳ отаси айтгандай қилибди.

ШАРАВА

Ҳиндларнинг айтишича, Кунканнинг Донак деган чўлларида Шарава деб аталадиган тўрт оёқли ҳайвон бўлиб, орқасида ҳам оёқларига ўхшаш тўртта нарса юқорига қараб ўсган бўлади. Унинг кичкина хартуми ва иккита катта шохи бор. У бу шохлари билан филни уриб, иккига бўлиб ташлайди. Бу ҳайвон говмиш қўтос шаклида бўлиб, Гандадан каттароқ бўлади. Ҳиндлар даъвосича, баъзан бу ҳайвон бирор бошқа ҳайвонни сузиб, уни бутунлича ёки бир қисмини шохлари билан кўтариб орқасига ташлайди. Шунда у Шараванинг орқасидаги юқорига қараб ўсган оёқлари орасига тушиб қолиб, сасиб қуртлайди. Шарава бўлса уни орқасида олиб юра беради. Доимо дарахтларга ишқалай бериб, охири ўзи ҳам ҳалок бўлади.

Ҳиндларнинг айтишларича, гоҳо бу ҳайвон момақалди роқ товушини эшитса, уни бирор жонивор деб гумон

килади, уни сузмоқчи бўлиб, момақалдироқ бўлаётган томондаги тоғ чўққисига чиқади ва момақалдироқ томонга сапчиб, йиқилиб чилпарчин бўлиб ўлади.

ДОНИШМАНД ШОҲ

Қадимда эронликларда Даймоҳ ойининг биринчи кунини хуррам кун деб аташар экан.

Шу кунни подшоҳ шоҳлик тахтидан тушиб, оқ кийимлар кияр ва саҳрода оқ полосларда ўтирар экан. Юзидаги парда ва подшоҳлик кийимларини ечиб, оддий фуқаро кийимида кўчага чиқар экан. Шоҳ ўша кунни ўзини эл-юртдаги аҳволни билиш, одамлар билан гаплашиш учун бошқа (уларни) ишлардан бўшатиб қўяр экан. Кимда-ким подшоҳ билан бирор нарса ҳақида гаплашмоқчи бўлса, у хоҳ юқори табақадан, хоҳ қуйи табақадан бўлсин, тортинмай унга яқин бориб сўзлашар экан.

Шу кунни подшоҳ деҳқон ва корондалар билан овқат ер, шароб ичар экан. Шунда у фуқароларга қараб:

— Бугун мен сизларнинг бирингиз ва биродарингизман. Чўнки дунё сизнинг қўлингизда вужудга келадиган ободонлик билан, ободонлик эса подшоҳлик биландир, бу иккиси бир-бирига муҳтождир. Шундай бўлгач, биз бир-бирига меҳрибон икки биродар сингаримиз ва бу биродарлик бир-бирига меҳрибон икки биродар Хушанг ва Вокарддан содир бўлган,— дер экан.

ҚАЙСИНИСИ ЯХШИ

Бир гуруҳ одамлар кузни баҳордан ортиқ кўрганларидек, Меҳржонни¹⁴ Наврўздан¹⁵ ортиқ кўрганлар. Буни исботлашда Искандар Арастудан:

— У икки куннинг қайсиси афзал?— деб сўраганда Арасту унга қараб:

— Э подшоҳ, баҳорда ҳашаротлар пайдо бўла бошлайди, кузда эса улар йўқолиб кетади. Демак, мана шу жиҳатдан олганда куз баҳордан афзал,—деб жавоб берган.

ЧАҚМАС ЧАЁНЛАР

Шундай жойлар ҳам учрайдики, у жойларда чаён чақмайди. Журжондан Хуросонга томон ўн тош масофадаги «Динори розий» деган жой бунга мисол бўла олади. У ердаги ҳар бир тош тағида бир қанча қора ва катта чаёнлар бўлади, уларга тегиб, ўйналса ҳам чақмайди. Агар улар тутиб олиниб, у жой чегараси (бу ўша жойдан бир ўқ отми масофадаги кўприк)дан чиқарилса, шундай чақадики, чаққан одамни ўша заҳотиёқ ўлдиради.

Тус чегарасида бир қишлоқ бор, у ерда ҳам чаёнлар чақмайди, дейишади. Абу-л-Фараж аз-Занжоний менга: «Занжон шаҳрида «Табарийлар мақбараси» номли жойдан бошқа ерда чаён кўрилмайди. Биров кечаси ўша жойга бориб, чаёнлардан бирмунчасини тоғорага йиғса, кейин бошқа жойга олиб бориб, уларни қўйиб юборса, шошилиш билан ўз жойларига қайтишларини кўрасиз»,— деди.

УЧАР ТУЛКИ

Учар тулкилар деганни эшитган киши кўпинча ажабланиши мумкин, аммо ҳеч ажабланидиган жойи йўқ. Гапига мен ишонадиган киши — Абу-л-Қосим Али ибн Аҳмад ат-Тоҳирий менга мана шунини гапириб берди:

Исбижоб ҳокими (ҳижрийнинг) уч юз етмиш тўққизинчи¹⁶ йилида Хуросон ҳукмрони Нуҳ ибн Мансурга икки шохли бир от ва ғалати бир тулки совға қилган. Тулкининг икки ёнида пат қанотлари бор экан. Агар биров тулкига яқинлашса, у қўрқиб қанотларини ёзар, узоқ-

лашса, йиғиб ёнига ёпиштирар экан. Абу-л-Қосим бу тулкини қафасда турганида кўрганини айтди.

ДЕНГИЗ ШАМОЛИ

Денгизчилар ўзи юрган денгизнинг қайси вақтда қўзғалишини билар экан ва шунга белгилар бўлар экан. Айтилишича Хитой денгизида шамол қўзғалса, сувга ташлаган тўртузоқлар ўзидан-ўзи сув юзига чиқиб қолар экан. Шундан денгизда бўладиган кучли қўзғалиш бўлиши билинар экан. Денгизнинг хашак ва чўплар йиғиладиган жойига тухум қўйиб бола очувчи қушнинг тухумдан чиққан жужалари эса денгизнинг тинч эканидан далолат берар экан. У сувдан ерга чиқмас ҳам экан ва ерга қўнмас ҳам экан. Бу хил қушлар у ерга фақат денгиз тинчиган вақтда тухум қўйиб, бошқа вақтда қўймас экан.

ЁЛҒОНЧИ

Ёлғончиликка шу қадар ўрганганлар борки, агар улардан ногаҳон:

— Умрингда бирор марта рост сўзлаганмисан?— деб сўрасангиз:

— Рост гапириб қўйишдан қўрқмасам, йўқ дер эдим,— деган жавоб эшитасиз.

Бундай кишилар адолатдан четга чиқиб, ўзларини хавфга ташлаган бўладилар.

ПАРЧА ОРОЛ

Ҳиндистондаги Дева ороллариининг мана шундай хусусияти бор: у бир вақт бир парча қумлик ер бўлиб, денгиздан чиқиб куриниб туради ва ҳамиша кўтарилиб, ёйилиб ўсиб, охир мустаҳкам ерга айланади. Бошқа бир

вақт эса, заифлашиб, эриб, озайиб, охир денгизга ботиб, йўқ бўлиб кетади. У ерда яшовчилар бунни пайқагач, энди ўсиб келаётган янги оролни топиб, унга ҳинд ёнғоғи — норжил, хурмо, экин ва уй ускуналарини кўчириб, ўзлари ҳам кўчиб келадилар.

МАЗАСИ ЙЎҚ ДИНОР

Денгизда сафар қилган бир кишининг ҳикоя қилиб беришича, шамол уларнинг кемасини йўлдан уриб, бир оролга элиб қўйибди. Кейин ўша ерда тўхташибди. Ҳалиги киши бошқалар қатори кемадан оролга чиқибди. Шунда у ўша ороллик бир одамдан ўзига керакли бир нарсани сотиб олмоқчи бўлиб, унга динор (тилла пул) берибди. Ороллик киши динорни олиб, у ёқ-бу ёғини ағдариб кўрибди, ҳидлабди, тишлаб кўрибди. Шунда у динордан бирор фойдали нарса ёки бирор маза сезмагач, уни қайтариб берибди. Фойдаси кўриниб турган нарсани у ҳеч қандай фойдаси бўлмаган нарсага алмаштириш ярамайди, деб билган.

Онт ичиб айтаманки, аслида бўлиши керак бўлган табиий муомала худди мана шунинг ўзи; бир ерда йиғилиб яшаган одамлар орасида ўзаро муносабатлардаги ҳақиқий ҳаёт тартиби ҳам дастлаб худди шундай муомала билан бошланган.

ГРАҲА

Ҳиндларнинг жануб томонидаги дарёларида граҳа, баъзан жалатанту ва тандуо деб ҳам аталадиган ҳайвон бўлиб, у ингичка ва жуда узун бўлади. Айтишларича, дарёга ким тушган бўлса, у инсонми ёки жониворми, уни дарёда кузатиб турар ва узоқдан уни ўраб олаб, ниҳоят бўйи қисқарар, сўнгра буришиб, унинг оёғига бойланиб йиқитар ва ҳалок қилар эмиш.

Ҳиндларнинг биридан эшитдим, у ўзининг кўрганини мана шундай ҳикоя қилди: «У ҳайвоннинг ит боши сингари боши, узун ва кўп шоҳобчали думи бор, гафлатда қолган жонивори ўша шоҳобчалар билан ураб олиб, думига томон тортади ва охир уни маҳкам қуршаб олади, жонивор ундан қутулолмайди».

ГАНДА

Ганда деган ҳайвон Ҳиндистонда, айниқса, Ганга дарёси теварагида кўп учрайди. Бу қўтос шаклида, териси танга-танга қора, энгак теги гўштлари осилган, ҳар бир оёғида учтадан сариқ туёқ, битта каттаси олдинга ва иккитаси икки ёнга қараган бўлади. Думи эса калтароқ бўлиб, одатдаги жойдан кўра юзининг дўнгига томон қўйига тушган иккита кўзи ва бурнининг учидан юқорига қараб бир оз қайрилган битта шохи бўлади.

Бунинг гўштини фақатгина браҳманлар ейишади. Бу ҳайвоннинг битта ёшгинасини кўрдим. Ўзига қарши келган филни шохи билан олдинги оёғига уриб, ярадор қилди ва сузиб ташлади. Мен у ҳайвонни каркидон, деб гумон қилдим. Ҳатто суфала занжийларининг қўйи қисмидан келган биров менга шундай деди: «У ерда пичоқчилар пичоқ дасталарига ишлатадиган каркидон шохи шу ерда айтилган ҳайвон шохига ўшаб кетади, занжийлар тилида уни импело деб аталади. У шох турли рангда бўлиб, шакли конуссимон, яъни теги йўгон бўлади. Шохи бир оз кўтарилган бўлиб, ичкарасидаги ўзаги қора, қолган қисми оқ бўлади. Пешонасида ҳам шу сифатда, лекин ундан кўра узунроқ шохи бўлади, ишлатганида — сузганида бу шохи тиккаяди. Бу ҳайвон шу шохини тошларга қайраб, кесадиган ва тешадиган қилади, унинг туёқлари ва эшак думи сингари қилли думи бўлади.

БЕГУНОҲ

Бир киши иттифоқо, ўзи танимаган бир гуруҳ билан ҳамроҳ бўлган. Улар қароқчилар бўлиб, бир қишлоқни босиб хароб қилиб қайтаётган эканлар. У киши ўғрилар билан бирга озгина юрганидаёқ уларнинг кетидан қидирувчилар етиб келиб, бутун гуруҳ қўлга олинган, шулар ичида ҳалиги бегуноҳ ҳам қўлга тушган. Бу киши ўғриларга шерик бўлмаса ҳам, улар билан бирга бўлгани учун уларга етишган қийинчилик унинг бошига ҳам тушган.

ҚУЗБУЯМАЧИ

Шиа эътиқодига тарғиб қилувчи бир киши мендан илтимос қилиб, менга фойда келтирадиган бирор нарса-ни ўргатиб қўйинг, деди.

Мен унга ал-Қиндийнинг «Ишоратлар китоби»дан ўткир нарсалардан гайёрланадиган бир дори таркибни ёзиб бердим. У дори сувга гомизилиб, ақиқ тошга битилса ва кейин оловга яқин тутилса, тошдаги ёзув оқ бўлиб кўринади. У киши «Муҳаммад», «Али» ва бошқа исмларни «ажж-бужж» қилиб ёзиб, «Бу фалон жойдан топилган табиий ёзув», деб даъво қиладиган ва содда шиаларни пулини шиладиган бўлди.

НОМУС

Малика Клеопатра (ўз ўлкасига ёпирилиб келаётган) душман бўлмиш Август қўлига тушиб номуси поймол бўлишидан қўрқиб, иккала кўкрагига заҳарли илон қўйган экан.

Одамлари малика ҳузурига киришса, у тож кийиб, боши билан ўнг қўлига суянганича ўтирганмиш у шу куйи ўлиб қолибди-ю, лекин душман ҳали уни эгалламаган экан.

ГАВҲАР ҚОШИҚ

Халифа ал-Мутаваккил бир куни навруз совғаларини қабул қилиш учун ўтирган экан, унга одамлар ҳар хил нафис маржонлардан ва зариф, камёб нарсалардан тақдим қилишибди. Шунда унинг табиби Жибрил ибн Бахтиёшув¹⁷ кириб қолибди.

Халифа у киши билан ҳамсуҳбат, ҳамулфат экан. Шунда халифа ундан:

Хўш бугунгиларга нима дейсан?— деб сурабди.

— Бу худди гадойларнинг тиланчилигига ўхшайди, — дебди у халифага, — улар келтираётган совғаларнинг ҳеч қайсинисининг қадри йўқ. Кел энди мендаги нарсани қабул қил.

У шундай дебдию абнус дарахтидан ясалган бир қутичани чиқарибди. Қутичага тилла ҳал югуртирилган экан. Ундан яшил шойи парчасини кўтарган экан, гавҳардан ясалган катта қошиқ худди бир думли юлдуздек ярақлаб кетибди.

Табиб қутичани Халифа олдига қўйибди. Ал-Мутаваккил бундай қараса, бунақангисини ҳеч ҳам кўрмаган экан. Шунда Халифа ундан сўрабди:

— Булар қандай қилиб сенга тушиб қолди?

— Қўли очиқ одамлардан, — деб жавоб қилибди табиб ва воқеани гапириб берибди:

— Бу нарса отамга Умм Жаъфар Зубайдадан¹⁸ қолган. Отамга бу Умм Жаъфарнинг учта дардига даво топгани учун уч марта уч минг динордан берилган пул билан бирга ўтган.

Зубайда отамга томоқ оғриғидан шикоят қилган. Унга отам қон қуйишни буюрган, томоғини ҳўллаб туришни айтган, фақат мен буюрган тарзда тайёрлаган овқатнигина ейиш керак, деган. Шу билан отам насиҳатига кўра, овқат пишириб ажиб сифат бир чинни

видишга солиб келишган. Унда шу қошиқ бор эди. Отам менга қараб кўзини қисиб, қошиқни олишимга ишора қилди. Мен шундай қилдим-да, чакманимга ўраб олдим. Хизматчи уни мендан тортиб олмоқчи бўлди. Умм Жаъфар ходимга қараб:

— Унга яхши гапиргин, ўзи қайтариб берсин, ўрнига ўн минг динор бер,— деди. Мен кўнмадим. Шунда отам унга қараб:

— Саййидам, ўғлим ҳеч ўғирлик қилмаган, биринчи марта номаъқулчилик қилганида уялтирманг, тағин юраги ёрилиб ўлмасин,— деди. У кулиб қошиқни мен билан отамга совға қилди.

Бунда қошиқнинг асли нимадан эканлиги айтилмаган бўлса ҳам, ҳикояда айтилганидек, порлаб, товланиб туришидан унинг ёқутлигига далолат қилади.

Шундан сўнг Халифа хотиннинг бошқа икки дарди ҳақида сўраган экан, у айтибди:

— Нима бўлибди-ю, сарой ходималаридан бири унга, саййидам, оғзингиздан ҳид чиқаябди, деб қолибди. Бу гапдан у шундай ҳам уялибдики, ундай гапни эшитишдан кўра, ўлганим яхшироқ эди, дебди. Шу билан уни асргача оч қолдириб, сиркаланган балиқ едиришибди, энг ёмон хурмодан қилинган мусалласнинг қолдиғини ичиришибди. У бўлса бунинг сассиқ ҳидига чидай олмай бўғилибди, кўнгли айнаб қусибди, шу тариқа уч кун давомида турибди, кейин унга:

— Энди сен бориб ўша оғзингиздан ҳид келаяпти, деганга «куҳ» дегин-чи, ҳиди кетибдими-йўқми,—дебди...

Уни жонҳалак қилган учинчи касал қаттиқ ҳиқичоқ тутиши экан. Уни шундай ёмон ҳиқичоқ тутар эканки, ҳатто ҳиқичоқ овози ҳужрасидан ташқарига ҳам эшитилар экан. Шунда отам хизматчиларга буюриб, қасрнинг бурчак-бурчакларига сув тўлдирилган кўзаларни тиздириб қўйибди; ҳар бир кўза орқасида бир хизматчи

пойлаб турадиган, қачон хотинни ҳиқичоқ тутса ўша заҳоти биров қўлини-қўлига уриб чапак чаладиган, хизматчилар дарҳол идишларини саройнинг ўртасига улоқтириб юборадиган бўлибди. Хотин бу тунги шовқин-сурондан чўчиб уйғониб, ўрнидан сакраб турибди, шу тариқа унинг ҳиқичоғи тузалиб кетибди.

ИЛОНЛАР УИҚУСИ

Озор (март) ойининг ўрталарида денгизда юриш яхши бўлади, дейишади. Худди шу пайтда илонлар кўзларини очар эмишлар, лекин кўз очгани билан қимир этмай ётар эканлар, чунки бу пайтлар ҳали совуқ бўлар экан.

Хоразмда илонларнинг ер остида бир-бирига ўралашиб ётганини кўрдим. Улар худди шар сингари бўлиб ётар, кўпининг боши кўриниб ҳам турарди. Улар қиш кунларидан то шу вақтгача ўшандай аҳволда ётар эканлар.

«КАМПИР КУНЛАРИ» («АЙЁМ АЖУЗ»)

Шубот (февраль)нинг охириги кунларини «Кампир кунлари» дейишади.

Қадимгиларнинг ҳикояларига кўра, бу кунларнинг «Кампир кунлари» деб аталишининг сабаби шуки, арабларнинг од қавми шу кунларнинг қаттиқ совуқ шамоли, гирдибодлари ва даҳшатлари билан ҳалок бўлган. Улар ичидан яккаю-ягона бир кампир тирик қолиб, ҳалок бўлганларга атаб қайгули шеър — марсия айтиб йиғлаб юрган. Шунинг учун бу кунлар «Кампир кунлари» деб аталган.

Баъзиларнинг ҳикояларига қараганда, унинг бундай аталишига сабаб шуки, бир қари кампир шу кезларда ҳаво исий бошлаганини кўриб, пахталик кийимини ечиб

ташлаган ва шу кунларнинг совуғида ўлган. Баъзиларнинг фикрича, бу кунлар қишнинг кампири, яъни охиридир, шунинг учун ўша кезларни «Кампир кунлари» деб аташган.

Қ О Р О Л Ў

Маърифатдаги даражаларини бири-бирдан ортиқ қўймоқчи бўлган кишилар учун мана шундай масал тўқилган: Бир киши шогирдлари билан бирга тим қоронғи кечада бир зарурат учун йўлга чиққан, йўл устида тик турган бир қоролтига кўзлари тушган, унинг ҳақиқатини билишга кеча қоронғуси тўсқинлик қилган, шунда ҳалиги киши шогирдига қараб бирин-кетин улардан у қоролтининг нима эканини билолмайман деган, иккинчиси, нима эканини билолмайман ва билишга қудратим ҳам етмайди, деган. Учинчиси эса, билишнинг фойдаси йўқ, чунки тонг ёриси, у нарса маълум бўлади-қўяди, агар қўрқинчли нарса бўлса, тонг отиши билан йўқ бўлади, агар қўрқинчли нарса бўлмаса, унинг аҳволи бизга равшан бўлади-қўяди, деган.

Демак, уч шогирдининг маърифати қисқалик қилди. Биринчиси — илмсизлиги сабабли, иккинчиси — ожизлиги сабабли, учинчиси — ишни кейинга қўйиши ва илмсизликка рози бўлиб туриши сабабли маърифатда қисқалик кўрсатди. Аммо тўртинчиси аниқ билмасдан туриб жавоб бермади, ўша қоролтини мўлжаллаб яқин борганида бир-бирига чирмашиб ўралашиб кетган қовоқ палагини кўрди. Шунда у шогирд тирик ва ихтиёри ўзида бўлган инсоннинг ўша чирмашган нарса маълум бўлгунича турган жойида қолмаслигини тушунди ва қоролтининг жонсиз нарса эканини аниқлади. Сўнгра унинг бирон ахлатхона учун тикланган ихота эканига инонмай шубҳаланди ва яқинига бориб тепиб юборган эди, ихота йиқилиб тушди, унинг ихота эканига шогирднинг

шубҳаси қолмади; бу шогирд устозига аниқ хабар келтирган эди, устози ҳузурида маърифат қозонди.

ХОЛИСА

Халифа ар-Рашид²⁰ чўрилари орасида бир ўта гўзали бор экан, бошқа ҳеч қайсиниси ундай чиройли эмас экан. Агар ар-Рашид чўриларига бирор нарса совға қилса, ўша гўзал ўз ҳиссасини қайтариб берар экан, ҳатто бундан халифанинг жаҳли чиқар экан.

Иттифоқо бир куни у барча чўриларига қимматбахо гавҳарларни сочиб юборибди, канизаклар гавҳарларни теришга тушишибди. Шунда ҳам ҳалиги гўзал унга ҳатто қўлини ҳам чўзмабди. Кейин бошқа гавҳарларни келтиришни буюриб, истаганларингни танлаб олинглар, дебди. Чўрилар ўзлари истаганларини танлаб олишибди, лекин ҳалиги гўзал чўри ҳеч нарса олмабди. Шунда халифа унга қараб:

— Нега сен ўз дугоналарингга ўхшаб ўзингга ёққанини танлаб олмаяпсан?— дебди. Бунга жавобан ҳалиги чўри:

— Агар танлаган нарсам меники бўладиган бўлса, шундай қила қолай,— дебди ва тўппа-тўғри халифанинг олдига бориб, унинг қўлидан тутибди.

— Дунёнинг барча гавҳарларидан танлаб олганим шу,— дебди унга.

Халифа унинг гапидан даҳшатга келибди ва уни Холиса (покиза) деб атабди...

Нима бўлибди-ю, Ар Рашиднинг шоир Абу Навосга юборган мукофоти ўз вақтида етмай қолибди. Шунда Абу Навос дебди:

Худди холисада дурр қандай йўқолган бўлса, менинг шеърим ҳам эшигингизда ўшандай йўқ бўлиб қолди.

Бу гап Холисанинг қулоғига етибди. У ар-Рашидга шикоят қилибди. Шоирни келтиринглар, дебди. У келгач:
— Ҳа, фосиқ, нега бундай қилдинг, бунинг сабаби нима?— дебди.

Абу Навос халифага жавоб бериб:

— Бунда шеър уқиган одамдан хатолик утибди. У «ҳамза»нинг ўрнига «айн» ўқибди,²¹— дебди.

Ар-Рашид унинг жавобидан қониқиб, алданганини билдирибди. У сахийлигини кўрсатиб, уни рози қилибди. Бошқача бўлиши мумкин эмас эди, негаки ар-Рашид шеърни чуқур билагонлардан эди.

ЎҒИРЛАНГАН МАРЖОН

Халифа ал-Муқтадир хазинадаги гавҳарларни йўқ қилгани учун вазири ал-Аббосдан уялиброқ юрарди. Вазирни ҳам ўғирлигига шерик қилиб, бу ҳақда ҳеч кимга оғиз очмай, жим юргин деб тайинлади. Уни хиёнат билан булғалаш билан қўрқитиб, бу ишлардан кўзини юмдирди. Бунинг эвазига вазирга ҳурмат юзасидан халифа ҳажми катта қимматбаҳо гавҳар юборди, лекин ал-Аббос уни олмай, халифага қайтариб юборди. У шунда: «Бу ислом зийнати ва халифаликнинг эгаллиги, уни сочиб юбориш яхши эмас», деди.

Бундан халифа хижолат чекди, шу сабаб бўлиб кўнгилида огир бир гашлик пайдо бўлди. Кейин Али ибн Исо Маккадан қайтиб келиб, вазирликка ўтиргач, (чунки у вазир бўлгач, ўша томонга юборилган эди) ал-Муқтадир билан учрашди. Шунда вазир ибн ал-Жассосдан ўттиз минг динорга олинган маржонни эслаб сўз қотиб қолди.

— У хазинада,— деди халифа.

Али ибн Исо ўша маржонни келтиришни буюрди.

Бориб қидиришса, хазинада йўқ экан. Шунда Али ибн Исо уни енгининг учидан чиқариб:

— Буни менга Мисрдан сотиб олиб келтиришди,— деди.²²

Агар гавҳар билан шундай воқеа юз берган бўлса, бошқа нарсалар билан ҳам шу каби аҳвол юз бериши табиийдир. Бу нарса ал Муқтадирни ҳам, Али ибн Исо-ни ҳам ноқулай аҳволга солиб қўйди: улар иккови буни Зайдона ал-Қаҳрамондан²³ гумонсирашди. Гумонсираш ҳам гапми, унинг очкўзлиги ҳақида тилларда масаллар тўқилган эди.

СИНҒАН ҒИШТДАН ЧИҚДИ

Аҳмад ибн ал-Ҳасан ўлгудай шароб ичар экан. Қа-ерда шароб кўрса ўзини тутолмас экан. Бир куни у кечаси ҳамтовоқлари билан Хоразмнинг Журжония деган жойида ичиб ўтириб узугининг кўзини тушириб қўйибди. Лекин буни эртаси кунигача пайқамабди, ҳатто қа-ерда бўлганини ҳам унутибди. Орадан икки йил ўтибди, бир куни кечаси кимдир унинг эшигини тақиллатиб қо-либди. Шунда ташқаридан кимдир:

— Фақиҳ ал²⁴-Ихшидий ал-Хатиб сенга шу гав-ҳар тошни бериб юборди,— деган овоз келибди.

Эшикни очиб бундай қараса, ўша гавҳар тош ўз узугидан тушиб қолган кўз экан. Эртаси Хатибнинг олдига бориб, узук кўзи қандай қилиб унинг қўлига тушиб қолганини сўрабди. Билса, унинг ғишт қуядиган хумдонлари бор экан, ўша сабаб бўлиб топилган экан. Воқеа бундай бўлибди:

— Бир гал хумдоннинг олдида турган эдим,— дебди Хатиб,— шу пайт ғишт ташувчилар хумдондаги ғиштни орқаларига ортиб, ерга тўкишаётган эканлар, иттифоқо бир ғиштчининг қўлидан бир ғишт ерга тушиб

сннди, ўша синган жойидан кўзимга мана шу тош кўриниб қолди. Қўлимга олиб қарасам, унга отингни ёзиб қўйган экансан, шундан бунни сеникилигини билдим.

Қизиқ, ҳаётда шундай нарсалар ҳам бўладики, унга ишонишинг қийин бўлади.

ГАДОЙ ТОПГАН

Бир куни амир Ямин ад-Давла Маҳмуд Балҳда овга чиқмоқчи бўлиб отланиб турган экан, унга Бухоро аҳлидан бўлмиш бир гадой хайр-садақа сўраб ёпишиб қолибди. Амир бунга ўхшаганлардан ранжиб юрар экан, уни дарра билан уринглар деб амр берибди. Иттифоқо амир қўлини қимирлатганида узугининг кўзи тушиб қолибди. Қалтакланган бухоролик уни кўриб қолган экан, сабр қилиб кутиб турибди, аъёнлар кетгач, бориб узук кўзини йўлдан олибди.

Амир қайтиб келиб кўзи узукка тушгач, дарҳол ер-кўкдан бўлса ҳам узук кўзини топиб келинглари деб буйруқ берибди. Эртаси куни амир отланиб кетаётса, ўша бухоролик бир кун олдин амирга дуч келган ерида юзма-юз келиб қолиб хиралик қилаверибди. Бундан аччиғланган амир гадойни тўқмоқ билан уриб бошини ёришга фармон берибди. Шунда бухоролик амирга:

— Сен менга ҳеч нарса бергинг келмаса, қўлимга тушиб қолган ўз молингни ол, бўлмаса,— дебди.

Гадой шундай дебди-ю, қўлидаги гавҳар тошини унга тутқазибди. Амир бунни кўриб даҳшатга тушибди. Шунда ундан:

— Бу нарса қандай қилиб сенинг қўлингга тушиб қолди?— деб сўраган экан, гадой бўлган воқеани гапириб берибди. Ямин ад-Давла унга уч юз динар бериб юборишга буюрибди.

ЁРУҚТОШ

Абу Башар Сайрафий бир куни тоғасиникида бўлган экан. Шунда узукка қизил ёқутдан бўлган бир кўзни келтиришибди. Ўша ёқутни китоб ёзувига қўйишса, кечаси китобни ўқиб бўлибди. Ҳикоя қилувчи бундан жуда таажжубда қолиб сўзлаган, чунки бу тун қоронғусида бўлаётган экан, шаффоф тошга бирор чироқдан нур тушмай туриб ўзи ёритаётган экан. Бу ёқут худди ярим думалоқ шаклида экан, юзини ёзув битилган майда сатрларга қаратилганда ўзига ўхшаган ярим думалоқ биллур билан хатни ўқиш мумкин бўлибди. Чунки биллур орқасида кўрилган хатлар кўзга йўғонлашиб, сатрлар ораси кенгайиб кўринибди. Нима учун бундай кўринишини ойнак ҳақидаги китоблар ечиб беради.

САРАНДИБ ЁҚУТИ

Ар-Рашид гавҳарларга қаттиқ берилиб, уларни қўлга киритишга ҳирс қўйган эди.

У ал-Қиндийнинг буvasи ас-Саббоҳ заргарни Сарандиб подшосига юбориб, унинг мамлакатада қимматбаҳо тошларни харид қилиб келтиришни тайинлайди. Сарандиб подшоси уни иззат-икром билан қабул қилиб, унга хазиналаридаги гавҳарларини кўрсатибди.

Ас-Саббоҳ уларни қабул қила туриб, гавҳарларнинг кўплиги ва улуғворлигини кўриб ҳайратда қолади, ниҳоят хазинада унинг қўлига бир қизил ёқут тушиб, бадтар ажабланади; чунки у бундай ёқутни бошқа ҳеч қайси подшоҳлар хазинасида кўрмаган эди. Шунда Сарандиб подшоси:

— Шунга ўхшаганларни умрингда кўрганмисан?— деди.

— Йўқ,— деди у,— худо **ҳақи** кўрган эмасман.

Подшоҳ ас-Саббоҳга қараб:

— Ҳамма заршунослар унинг қийматини белгилашга ожиз қолса, унга қиймат бериш қўлингдан келадими?— деди.

— Қўлимдан келади!— деди ас-Саббоҳ.

Унинг бундай дейиши подшоҳга ёқинқирамади, у деди:

— Ақлингга қойил қолиб турган эдим, лекин фаросатсизлик қилиб янглишган эканман, чунки сен ҳамма ожиз қолган нарсага даъвогар бўляпсан.

Ас-Саббоҳ бўлса унга:

— Фаросатинг хато қилгани йўқ,— деди,— агар истасанг, мен ўзимни оқлаб кўраман. Ҳузурингга барча гавҳаршуносларингни тўпла.

Шоҳ тамомий гавҳаршуносларини йиғди, шунда ас-Саббоҳ:

— Бир чойшаб келтиринглар-чи,— деди.

Уни кенг жойга ёйди, тўрт томонидан тўрт кишига тутқазди. Кейин ўша ёқутни чойшаб тепасига бор кучи билан отди. Ёқут ҳаводан чойшаб устига тушгач, ас-Саббоҳ подшоҳга қараб:

— Бу ёқутнинг қиймати шундан иборатки,— деди,— ёқут ердан осмонга отилганда то етган жойигача уйилган олтин билан баробар бўлиши керак.

Йиғилганлар унинг гапини эшитиб, унга офарин, дейишди. Улар назарида ас-Саббоҳнинг мартабаси ортди, подшоҳ наздида ҳам обрўси тикланди. Подшоҳ унинг огзини ажойиб гавҳарлар билан тўлдиришни буюрди²⁵ ва сарупо кийгазди. Ас-Саббоҳ ўз ишини бажарди, Сарандиб шоҳи уни юртига қўйиб юборди.

СУВГА ТАШЛАНГАН УЗУК

Ёқутнинг «ал-жабал» (тоғ) номли қизили жуда бебаҳо бўлиб, узукка яхши кўз бўлади.

Иброҳим ибн ал-Маҳдийнинг²⁶ ҳикоя қилишича, ўша ал-жиболни отасига уч юз минг динаорга сотиб олишган экан. Ҳатто унга берилаётган динарлар қопларга солиниб, ғарамга ўхшаб устма-уст тахланибди, шунда динар уйими мисоли бир тепалик бўлиб кетганмиш. Уша ал-жиболни Ҳодийга²⁷ совга қилиб, ар-Рашидга эса «исмоилий» деб машҳур бўлган зумурратдан қилинган узугини совга қилибди. Бу узукка ўхшагани ҳеч ким ҳали кўрмаган экан. Унинг бир тешиги бўлиб, унга лойиқ келадиган тошни топиб қўйиш учун бир неча йиллар қидирибди, ниҳоят орадан бирмунча вақт ўтгач, унга тўғри келадиган тош топиб, ишлов беришиб, узукка ўрнатишмоқчи бўлибди. Кейин заргарни чақиртирибди. Улар ар-Рашиднинг ҳузурда узукни қўлларига олишибди, тарашланган тошга елим суртиб, уни узукка ўрнатмоқчи бўлишибди.

Шунда ар-Рашид уни кафтига қўйиб узук билан тошнинг бир-бирига ухшаш-ўхшамаслигини кўрмоқчи бўлибди. Шу пайт бир пашша ҳалиги елимланган тошга келиб қўнибди-ю, тош пашшанинг оёғига ёпишиб қолибди. Пашша учиб кетибди, шу билан қимматбаҳо тош ҳам кетибди. Шунда ар-Рашид:

— Берди худо, олди худо,— дебди.

Ал-Ҳодий халифаликка ўтиргач, унинг ҳузурига ар-Рашид келибди. Шунда ал-Ҳодий кўзи ар-Рашид бармоғидаги «Исмоилий»га тушибди-ю, унга ҳаваси келибди. У «Исмоилий» билан «жабал»ни бир-бирига қўшмоқчи бўлибди. Кейин ар-Рашид унинг даргоҳидан чиққач, кетидан Фадл ибн ар-Рабиъни²⁸ Исмоил ал-Асвод билан қўшиб унинг олдига юборибди. Уларга:

— Менга ўша «Исмоилий» узугини олиб келасанлар деди, борди-ю у бундан бўйин товләса, калласини олиб келасанлар,— дебди.

Ар-Рабиъ унинг кетидан бориб воқеани унга баён қилибди, ар-Рашид бўлса:

— Худо ҳақи, уни ўз қўлим билан топширмақчпман унга,— дебди. У шундай дебди-ю, ар-Рабиъ билан орқага қайтибди, юриб кўприкка келибди, кейин узугини бармоғидан чиқарибди-да:

— Э Фадл, шу «Исмоилий» узукми?— дебди унга кўрсатиб.

— Ҳа,— дебди Фадл.

— Мана бўлмасам,— дебди у ва узукни дарёга улоқтириб юборибди.

Шу билан узукни роса қидирибдилар, лекин тополмабдилар. Шу куйи то ар-Рашид халифалик тахтига ўтирмагунча узукни қидирувчилар бўлса ҳам, лекин у топилмабди. Ар-Рашид халифалигидан бир йил ўтгач, у узук воқеасини эслабди. Шунда у Фадлга буюриб:

— Узукни ғаввосларга қидиртиргин,— дебди. Фада унга:

— Ҳазратим, уни кўп бор қидиришган эди-ю, лекин топиша олмаган эди. Орадан кўп вақт ўтиб кетди, менимча, шу пайтгача у тўрт тирсак лой ичига кириб кетган бўлса ҳам керак,— дебди.

Шу билан тегишли буйруқни олиб, ғаввосларни кўприк олдига келтирибди. Уларни бири Фадлга:

— Мана шу ерда худди ар-Рашид тургандай туриб, у узукни сувга қандай улоқтирган бўлса, сен ҳам узукдай кесакни сувга шундай отиб юбор,— дебди.

Ал-Фадл ўшандай қилибди, ғаввос бўлса биринчи галнинг ўзидаёқ кесак тушган жойга шўнғибди. Ғаввос сувга шўнғишдан олдин у ташланган кесакни сув қанчалик нарига оқизиб кетишини тахминлаб кўрибди, ке-

йин шартта шўнғиб ўша узукнинг ўзини олиб чиқибди Кейин ар-Рашид худди ал-Ҳодий истагандай қилиб «жабал»ни узугига кўз қилиб қўйдирибди. Аммо бу узукни шундай қилиб тақиш ал-Ҳодийга насиб бўлмаган экан.

Насрнинг айтишича, бу кизил баҳрамоний ёқут бўлган, вази уч мисқолча, қиймати юз минг динар турган.

ХОНТАХТАНИНГ БИР ОЁҒИ

Ҳижрийнинг тўқсон иккинчи йили²⁹ Мусо ибн Нусайр³⁰ бошчилигида лашкарбоши Ториқ³¹ Мағриб³² ерларини ёнлаб ўтиб, Андалусга³³ юриш қилди. Ушанда бўлган жангда бу ўлка подшосини улдирди. Подшоҳ бўлса, салтанат қуббасига қўйилган, анвойи гавҳарлар билан безатилган тахтда, бир жуфт от тортадиган ва гавҳарлар билан безатилган тахти равонда ўтирарди. Бу аравани юнонлар «уруш аравалари» деб аташарди. Ҳиндлар уни рату дейишарди, бу шатранждаги руҳнинг ҳам номидир...

Кейин улар иккови тўқсон учинчи йили Андалуснинг Тулайтула³⁴ шаҳарига юриш қилиб, уни эгаллайдилар. Шунда улар иккови бир хонтахтани қўлга туширишади. Уша ердаги авом халқ одатига кўра, бу хонтахтага «Сулаймон ибн Довуд» деб от қўйишибди. Чунки авом халқ қайси бир санъатга қойил қолса ва қайси бир ажойиб қилиб ишланган нарсани кўрса, унга шундай ном беришар экан. Худди шундай тарзда ҳар бир бинокорни ё шайтонроқ ғаввосни ҳам шундай аташ расм бўлган экан.

Уша хонтахта икки нарсадан — олтин ва кумушдан ясалган бўлиб, уч қатор қилиб турли-туман гавҳарлар билан безатилган эди, доимо уни ҳачирга ортиб юришарди. Ториқ бунни кўриб, бир кунмас-бир кун бу хонтахтани бир бало қилишса керак, деган ўйга борди-ю, ҳар эҳтимолга кўра, унинг бир оёғини олиб, ўрнига темир оёқ қўйдириб қўйди.

Босиб олинган шаҳарларнинг бирида бир уй бор экан, унда ўтмиш подшоҳларининг йигирма тўрт тожи сақланар экан. Лекин саркарда бу тожларнинг ҳар бирининг қийматини аниқлай олмаган. Бу тожлар гўё ҳар бир ҳукм суриб ўтган шоҳдан бир ёдгорлик сифатида уларнинг сони ва подшоҳлик даври тарихларини билиш учун сақланиб келинар ва бу одат қонуний бир тус олган бўлиши керак.

Тўқсон олтинчи³⁵ ҳижрий йили Мусо сафарга чиқиб Валид ибн Абдулмалик олдига келди. У тўппа-тўғри келиб ўша хонтахтани халифа Абдулмаликка совға килди. Шунда Ториқ халифага:

— Буни мен ўлжа олган эдим, Мусо олган эмас эди,— деди,— лекин мен буни олишга тортиниб, унга ташлаб кетган эдим.

Лекин халифа Ал-Валид унинг гапига ишонмай сен ёлғончи — каззобсан, деб уни айблади. Ториқ бўлса эҳтиёт шарт деб алмаштириб қўйган ўша хонтахтанинг бир оёғини яширгани туфайли ўзини оқлай олди. Ториқ халифага:

— Сен бу ҳақда Мусодан сўрагин, айтиб беради,— деди. Мусо бўлса:

— Хонтахта қўлимга тушганида шу алфозда эди,— деди.

Шунда Ториқ хонтахтанинг асл оёғини чиқариб ўз ўрнига ўрнатди. Буни кўрган ал-Валид лашкарбоши Ториқнинг гапи ростлигига ишониб, гапини инобатга олди, унга мукофот бериб, Мусони, сен ёлғончи экансан, деб айблади.

ИККИ ҚУТИ ХАЗИНА

Мусулмонлар Ниҳовандга бстириб киришганида қўлга тушган ўлжаларни йиғиб, ўлжабоши — ас-Сонбга

топшира бошладилар. Шунда Ҳузайфа ибн ал-Яман³⁶ ҳузурига бир ҳирбад³⁷ кириб:

— Мен сенга билган нарсамни айтсам, мени омон қолдирасанми?— деган.

— Майли,— деган у,— қани айт-чи, билганларингни.

— Наҳиржон³⁸ менга шоҳлар хазинасини қолдирган эди,— деди у,— агар менга, мен истаган одамни ва номини айтганларимни омон қолдирсанг, мен сенга уларни чиқариб бераман.

— Талабингни қабул қилдим,— деди у.

Шу билан у иккита катта-катта қути келтирди, булар ҳаммаси ёқуту дурдан иборат эди. Мусулмонлар йиғилишиб бир фикрга келишишди:

— Бунни ўзаро бўлишмаймиз, иккала қутини халифа Умарга элтиб берамиз,— дейишди.

Шу билан ас-Соиб уларни олиб Умар ҳузурига келибди.

— Бунни ҳозирча хазинага киритиб қўятур, то мен нима қилиш кераклиги ҳақида бирор фикрга келмагунимча ўша ерда туратурсин,— деди у,— ўзинг ҳозирча аскарларинг олдига қайт.

Аскарбоши шундай қилди. Умар бўлса туни билан гавҳарларни нима қилиш кераклиги ҳақида бош қотириб, ухлай олмай чиқди. Тонг отгач, Соибни чақириб келиш учун унинг кетидан чопар юборди. Чопар елиб, у Куфа шаҳрига кириб бораётганидагина кетидан етиб борибди. Тонг пайти экан, ас-Соиб йўл юриб, дам олиш учун энди туяларини чўктираётган экан. Чопар унга:

— Сени амир ал-мўминин³⁹ ҳузурига чақирапти, орқангга қайтар эмишсан,— дебди. У қайтгач, Умар унга:

— Бу гавҳарлар менгаям эмас, сенгаям эмас,— деди у,— ма, худо хайрингни берсин, шу иккала қутингни олгин-да, ўша дастлаб олган жойингга элт, у ерда бу-

ларни пулга айлантириб, аскарларингга маош қилиб бер.

Шу билан ас-Соиб ўшандай қилди. У иккала қутидагини элтиб Куфа масжидига қўйган эди, у ерда Амр ибн Харис⁴⁰ икки миллион дирҳамга сотиб олди, кейин у бўлса, буларни Ажамга⁴¹ элтиб тўрт миллион дирҳамга сотди.

Қ А Б И Ҳ А

Халифа ал-Муътазнинг онаси Қабиҳа жуда кўп қийматбаҳо гавҳарларни йиққан, лекин бу аёл улардан на дин ва на дунёвий ишларда фойдаланган. Ҳатто турклар⁴² эллик минг динор берсанг, Солиҳ ибн Васифни⁴³ ўлдириб, ўғлингни ўлимдан қутқариб қоламиз дейишганида ҳам у зиқналик қилиб, ўз гавҳарларидан ажралишга кўнгли бўлмаган. Ал-Муътазнинг ўзи онасига ёлбориб йиғиб қўйган гавҳарларингиздан бериб туринг, деганида ҳам, йиғиб қўйган молим йўқ, деб жавоб беришдан тоймаган.

Ал-Муътаз ўлдирилгач, Солиҳ Қабиҳанинг бекитиб қўйган учта қутисини топиб олган; бирида худди мокидай келадиган зумуррад бўлган, бундай нарса на ал-Мутаваккилда бўлган ва на бошқасида. Унинг тагидаги қутичада эса мокининг ярмичасича келадиган йирик дурлар бўлган. Менимча, бундай қийматбаҳо нарсаларнинг дунёнинг бошқа бирон ерида яна бўлши қийин. Учинчи қутида эса ярим килжа келадиган қизил ёқут бўлган, бундайини ҳали ҳеч ким эшитмаган. Ушанда мабодо қутилардаги инжулар сотилса, минг-минг динор⁴⁴ турарди, деб баҳолашган. Бу қутилар билан бирга гавҳарлардан ташқари миллион динорга тенг келадиган нарсалар топилган. Кабиҳа буларнинг ҳаммасини нодонлиги ва очкўзлиги натижасида йиғди, ўғлини ҳа-

лок этди, халифаликка путур етказди. Бу савдода унинг ютган нарсаси фақат шарманда бўлиши бўлди, холос. Сўнгра бор-будидан ажраб, кийим-кечаксиз шармандаларча ўғлини қарғаб ҳажга чиқди.

М И Ш-М И Ш

Форсдан келадиган кўп тарихий хабарлар хисров-шоҳларнинг⁴⁵ шон-шухратини ошириб кўрсатишдан, ўз давлатлари ва мамлакатларини кўкка кўтариб мақташдан холи эмас. Эмиш Сарандиб подшоси Ануширвонга⁴⁶ сув остидан олинадиган бойликларнинг еттидан бир бўлагини, ўн фил ва икки юз минг саж дарахти тўнқасини юборган. Чин подшоси эса дуррдан ясалган от билан отлични ҳадея қилиб юборибди; икковининг кўзи ҳам қизил ёқутдан ясалган эмиш. Шу билан бирга астари ложувард ранг ашорий кийим ҳам юборган, унда тож кийиб ясанган подшоҳ суврати ҳам солинган эмиш. У подшоҳ либосида эмиш-да, ён-верисида хизматчилари турган эмиш. Бу либосни бир канизак кўтариб олган эмиш, унинг сочлари шунчалик қалин эканки, ҳатто ўзини ураб турармиш; ҳусну жамолига келганда бошқа гўзалларни орқада қолдириб кетармиш. Бу либос олтин сандиққа солиб қўйилган эмиш. Ҳинд подшоси эса минг мани⁴⁷ оловда эритилган увд юборган эмиш, ҳатто бу қора эритмани сиёҳ қилиб ёзса ҳам бўлармиш. Яна у дурга тўлдириб, қизил ёқутдан ясалган жом, ўн манн кофур, унинг тузилиши худди пистага ўхшармишу, лекин ундан сал каттароқ эмиш, илон терисидану лекин ипақдан ҳам майини гиламлар ва бўйи етти тирсак келадиган канизак юборибди. Ҳоқон унга юз дона совут ҳадея юборибди; бу совутларга олтин суви югуртирилган ва ундан сўнг олтинга ўхшатиб кумуш суви ҳам югурти-

рилган эмиш. Яна Чин⁴⁸ ҳоқони унга тўрт минг манн тибет мушки юборганмиш.

Айтишларича, Мадонин шаҳрида Баҳорхуррам деб аталган Абарвиз⁴⁹ хазинасидаги мол-дунёлар ичида олтин ва кумушдан ташқари ўн бир қутида олтин ва кумуш идишлар ҳам бўлган, буларнинг ҳар бирида ўттиз минг қизил ёқут тоши бўлганмиш, яна ўн қути бўлиб, буларнинг ҳар бирида ўн икки минг бўлак зумуррад бўлганмиш; у ерда яна юз қути ва уларнинг ҳар бирида минг меш мушк ва юз қоп кофур (камфара) бўлган эмиш.

Буларнинг ҳаммаси бўлиши мумкин хабарлар бўлиб, ҳар бирининг ўзига ярашур сабаблари бор. Баъзан бу хабарларда у идишлар сони, ҳажми, нима сиғиши ҳақида, уларнинг энг катта ва энг кичик, энг олий ва энг паст нарсалардан эканлигини текшириб кўриш шарт бўлади. Аммо ақлга тўғри келадиган нарсаларга танқид қўлини тегизмаймиз, шу билан унда ростни ёлғондан ажратиш олиш мумкин бўлади.

Аммо вақт ўтказиш учун эшитиладиган кулгили чўпчакларга келсак, форсларда бундайлар жуда кўп.

Минбарларга чиқиб, ошиб мартабам,*
Утди неъмат соясида кўп оним.
Боқди Ироқ оиласи сут билан,
Ниҳол эдим, Мансур бўлди дармоним.⁵⁰
Таклиф этди мени тошдил Вашмгир,⁵¹
Еқтирмадим, бўлгил, деса, аёним.
Маъмунларнинг авлодидан ул Али
Бўлди табиб, дард кўрмади ҳеч жоним.
Сўнгги Маъмун⁵² назар солди ҳолимга,
Бошим кўкка етказди ул султоним.
Неъматини Маҳмуд⁵³ дариф тутмади,
Кўрмасликка олди доим нуқсоним.
Жаҳолатим афв айлади ҳурматлаб:
Обру юксак, туним янги, бут ноним.
Хароб ўлди дунё ажраб улардан,
Йўқдир энди ўзга яқин инсоним.
Бари ўтиб, келди янги бир гуруҳ,
Унутмоқни истар менинг замоним.
Кундадаёқ қуш талаган эт каби,
Кун кўраман, Ғазна эрур маконим.
Ухшаши йўқ бир гуруҳга йўлиқдим,
Бу гуруҳдан сақла элни, раҳмоним.
Пешволардан олға ўтдим жаҳд ила,
Мен ғаввосу илм бўлди уммоним;
Ҳинддан сўра Машриқ аро қадримни,
Мағриб мени ўқир, йўқдир армоним,
Нафсоният олдида ҳатто ғайрлар
Исташмади ҳам этишни гардоним.
Миннатдор бўлишиб ижтиҳодимдан,
Тан олиб эътироф айлади шоним.

* Шеърларни арабчадан А. Ирисов таржима қилган.

Эй, мени мадҳ этган беодоб шоир!⁵⁴
Бу мадҳинг айлади мени кўп таҳқир.
Мақтовга сўз излаб шеърлар ёзибсан,
Насабим кўтариб кўкка беназир.
Онт ичиб айтаман, билмам насабим:
Ҳатто ота-бобом, аждодим кимдир.
Отам Абу Лаҳабдек одобсиз бир чол,
Онам-чи, ҳув, ўша ўтинкаш кампир⁵⁵.
Мақтову мазаммат, э Абу-л-Ҳасан,
Ҳазилу чин каби менга барибир.
Бу ишга берилиб, ўзни қийнама.
Қўй энди, уриниб бўлма беҳузур.

Мен ошиққа бергаймисиз изн: знёрат этсам
Одамлардан нарида, хилватда сирдош билан.
Сизлар эл-юрт, сизларни алмашмоқ истамасман,
Бамисоли сизлар бош, инсон эса бош билан.
Сиз шараф чўққисига меҳнат-ла интиласиз,
Ўзгалар оворадир зийнату кавшаш билан.
Бундайлар маншати, ҳаётида маъно йўқ:
Хотинбозлик, майхўрлик бемаъни йўлдош
билан...

Дарсу иқтибосда кўрганнинг: юмшоқ,
Мулойим феълимга алданма асло.
Мен жангга киришсам ёмонлик истаб,
Инсу жинслардан ҳам ўткирман аммо.

Қим учса саъй-жаҳд қилмай шуҳратга,
Карам либосига кўзи бўлса оч,

Ғафлат соясида шод бўлур, аммо
Шараф кийимсиз қолар яланғоч.

Масофа туфайли айшим бузилди.
Дилимда ором йўқ, тенгсиздир фироқ.
Мактубинг дардимга тўтиё бўлди,
Минглаб парихондан ўша яхшироқ.

ИЗОҲЛАР

1. Бу ерда олим тирикчилик ташвиши, ҳаёт-маишат уринишлари ёки олимнинг иккинчи ё учинчи даражали кераксиз ишлар билан банд бўлиб, илмдан узоқлашиб қолишини айтмоқчи.

2. Берунийнинг «Ҳиндистон» номли китоби. Тошкент, 1965 йил. «Фан» нашриёти, 126-бет.

3. Бу ерда географларнинг таъбирича, Беруний ерни шар деб олиб, унинг бошқа ярмида бошқа қитъа (бизча Америка) борлигини айтмоқчи.

4. Муслмон, христиан ва яҳудийлар назарда тутиляпти.

5. Бу ерда халифа ал-Муқтадир даврида утган бека Зубайда ҳақида гап бораяпти.

6. Ал-Муқтадир — X аср бошларида утган халифа, 908 йили тахтга ўтирган.

7. Шу ерда асли текстда сўз тушиб қолган.

8. Одамлар моллари билан бир уйда яшаганида мол нафаси уйни иситади. Гап шу ҳақда кетаяпти.

9. Ироқнинг бу қисми ал-Савод дейилган. Ҳажжож ибн Юсуф (661—714) уммавийларнинг Ироқдаги амири.

10. Бу ерда ва биздан кейин келадиган ҳарфларнинг арабча ёзилувини назарда тутмоқ керак.

11. Бу билан ўша тоифалар, инсон пайдо бўлишига ҳам асл сабабчи Муҳаммад деган эътиқодга борганлар.

12. Бу ерда Беруний уз дини мазҳабини мақтаб, бошқаларникини ерга урадиган йирик шахсларни назарда тутаяпти.

13. Жанубий Арабистонда, Беруний таъбирича исломдан беш юз йил илгари юз берган сув тошқини ҳақида гап бораяпти.

14. Ҳосил йиғув байрами.

15. Янги йил байрами.

16. Бу милодий ҳисобда 989—990 йиллар орасига тўғри келади.

17. Бу асли суриялик табиб бўлиб, улар оиласи билан аббосийлар халифаларига хизмат қилган. У 827 йил вафот этган.

18. Зубайда — Халифа Ҳорун ар-Рашиднинг хотини, Умм Жаъфар — унинг куняси, яъни Жаъфар онаси. Бу аёл сахийлик билан ном чиқарган.

19. «Кампир кунлари» 26-февралдан бошланиб, у етти кун давом этади. Тўрт куни февраль ойида, уч куни март ойида бўлади.

20. Ҳорун ар-Рашид — аббосийлар халифасидан, 809 йили тахтга ўтирган.

21. Арабчада «доа» (бизнинг талаффузимизда «зоа») — зое бўлиш, йўқолиш маъносига, бу ерда охириги ҳарф «айн» бўлиши керак.

Бордию, охирги ҳарф «ҳамза» бўлса, унда сўз маъноси тамоман ўзгаради, «ялтиради», «товланди», «зиё сочди» деган маънога йўйилади. Бу ҳолатда юқоридаги байт маъноси шундай бўлади:

Холиса бўйнида дурр қандай товланиб турган бўлса,
Сизнинг эшигингизда менинг шеърим ҳам шундай ярашиб
турибди.

Бу ерда, албатта, шоирнинг усталигига ишора қилинапти, бир ҳарфни ўзгартириш билан фалокатдан ўзини қутқаради ҳамда совға олиб кетади.

22. Демак, кимдир уни ўғирлаб, Мисрда пуллаганлиги ҳақида гап борапти.

23. Саройда муҳим ўрин тутган бека.

24. Фақиҳ — қонуншунос.

25. У даврларда подшоҳлар ҳадяси шундай булган, бировга кўп олтин ва қимматбаҳо гавҳар совға қилмоқчи бўлса, оғзига сиққанча берган, бу ҳам бир ўлчов саналган, лекин бу ибора сифатида ишлатилади, холос. Аслида эса ҳадянинг ўзи тутқазилади, ё булмаса мукофотланган шахс истаганини танлаб олади, шунинг ўзи «оғзига сиққанча» деганга кифоя қилади.

26. Халифанинг биродари, тахт талашларда қатнашган рақиб.

27. Аббосийлар халифаси 785—786 йилларда ҳукмрон бўлган. Ар-Рашид унинг биродари, Ҳодидан кейин тахтга ўтирган.

28. Халифа вазири.

29. Милодий 710 йил.

30. Араб лашкарбошиси, у уммавийлар халифалиги даврида Шимолий Африка ва Испанияни босиб олишга бош бўлган.

31. Ториқ — лашкарбоши. Халифа Валид (705—715) даврида Испанияга юриш қилган. «Гибралтар» бўғози номи шу кишининг исми билан боғлиқ, бу аслида «жабали Ториқ» — Ториқ тоғи бўлиб, кейинчалик бузилиб Гибралтар ҳолига келган.

32. Мағоиб-араб тарихий манбаларда Шимолий Африкадаги Ливия, Жазоир, Марокаш ўлкалари Мағриб деб аталади. Ҳозир «Мағриб» дейилганда Марокаш тушунилади.

33. Андалус — Испаниядаги вилоят номи.

34. Бу Толедо шаҳри.

35. Милодий йил бўйича 714.

36. Араб саркардаси, 642 йили Ниҳовандни босиб олган.

37. Оташпарастлар коҳини.

38. Эронда мавжуд бўлган ҳукмронлар уивони (амир, ҳоким. бек дегандай)

39. Мўминлар амири, халифаларни шундай аташган.

40. Куфа ҳукмрони.

41. Араб булмаган халқларни араблар ажам деганлар. Дастлабки даврларда эса фақат Эронни ана шундай аташган.

42. Бу маҳалда халифанинг энг ишонган қўшини туркий халқлардан йиғилган эди, ҳатто бошлиғи ҳам улардан бўлган. Ички низоларни тинчитишга халифанинг араб қўшинларига ишончи йўқ эди.

43. Васиф — халифанинг турк қўшини саркардаси. У халиф Муътаз (866—869) ва Муқтадир (869—870) даврида хизмат қилган.

44. Арабларда ўша асрда миллион сўзи бўлмай, бунинг ўрнига минг-минг ишлатилган.

45. Эрон шоҳларини шундай атаганлар.

46. Ануширвон — Хисров I, сосонийлар сулоласининг энг шуҳрат топган шоҳларидан бири, 531—579 йилларда ҳукмронлик қилган.

47. Улчов бирлиги.

48. Хитой.

49. Абарвиз-Парвиз — ғолиб дегани. Бу сосонийлар шоҳи Хисров II нинг (ҳукмронлиги 590—628 йиллар) унвони.

50. Абу наср Мансур Ироқ (вафоти 1034)—Беруний устози, математика, астрономия олими.

51. Журжон амири Қобус ибн Вашмгир (баъзи манбаларда Вушмагир, вафоти 1012). Беруний унинг ўлкасида яшайди ва ўзининг йирик асари «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асарини унга бағишлайди. Қобус Берунийни вазирлик лавозимига тақлиф этади, лекин Абу Райҳон рад этади.

52. Беруний даврида ҳукм сурган Хоразмшоҳлар, улар олимга яхши назар билан қараганлар.

53. Маҳмуд Ғазнавий (967—1030) Ғазна амири Беруний сўнги ۛттиз йил умрини Ғазнавийлар ҳукмронлигида ўтказган.

54. Абу-л-Ҳасан деган номаълум бир шоир олимни мақтаб қасида ёзган. Лекин у қасида бизгача етиб келмаган. Аммо Берунийнинг унга қарши ёзган шу шеъридан кўринишича, у бундай мақтовларни ёмон кўрган, ҳатто ўзини мақтагани ҳам қаттиқ жеркиб бергани сезилиб турибди.

55. Бундаги номлардан қуръондаги Абу Лаҳабга ишора қилаяпти. Абу-Лаҳаб — Муҳаммад динини қабул қилмаган ва унинг ҳаракатига қарши бўлган. Унинг хотини — Ҳаммолат ал-Ҳатаб ўтинкаш эса Муҳаммадга азоб бериш ниятида у юрган йўлга тикан сепиб юрган эмиш.

Бу ерда Беруний уларни динга қарши исёнкор сифатида тасвирлаб ота-онасини эса уларга ўхшатаяпти.

МУНДАРИЖА

Абу Райҳон Беруний (А. Ирисов) . . .	5
Уйлар, ҳикматлар	17
Нақллар, шеърлар	69

На узбекском языке

Абу Райхон Беруни

ВЫСКАЗЫВАНИЯ

Издательство «Еш гвардия»—Ташкент—1973

Редактор Э. Сиддиқов

Рассом К. Назаров

Расмлар редактори Л. Мироедова

Техн. редактор Л. Шишикина

Корректор М. Назирова

Босмахонага берилди 22/VI-1973 й. Босишга
рухсат этилди 24/VIII-1973 й. Формати
70×108¹/₃₂. Босма листи 3.25. Нашр. листи
4.0. Шартли босма листи 4.55. Тиражи
45000. Қозғоз № 1.

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети
«Еш гвардия» нашриёти. Тошкент, Навоий
кўчаси, 30. Шартнома 52—73.

Ўзбекистон КП Марказий Комитети наш-
риёти босмахонаси. Тошкент, «Правда
Востока» кўчаси, 26.
Заказ 2747. Р—17856. Баҳоси 23 т.